

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

№ 9 1992

О.І.ГУРЖІЙ

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХУІІ СТ.:
ТЕРИТОРІАЛЬНІ МЕЖІ ТА НАСЕЛЕННЯ

КИЇВ

Гуржій Олександр Іванович - к.і.н., старший науковий співробітник Інститута історії України.

Автори вміщених матеріалів висловлюють свою особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія: С.В.Кульчицький (головний редактор), В.Ф.Верстюк, В.М.Даниленко, В.С.Коваль, О.Ф.Овсієнко, В.А.Смолій, С.І.Ганжа (відповідальний секретар), І.С.Хміль.

Літературний редактор В.В.Стехун

Оригінал-макет підготували Т.Ф.Демченко, О.В.Бузало.

Коректор Т.Ф.Демченко

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

ВСТУП

"Українська держава", "національна територія", "Гетьманщина" - ці та деякі інші терміни, а особливо поняття "російсько-український кордон" (стосовно другої половини ХУІІ ст.) майже не застосовувалися у працях радянських учених (маємо на увазі головним чином 70-ті - першу половину 80-х років), коли мова заходила про феодальну тематику. Спрацьовував стереотип мислення або ж боязнь "кабы чего не вышло". І, очевидно, справа не тільки в "застійному періоді", хоча саме він багато в чому негативно позначився на вітчизняній історіографії. Зумовлювалося це також і недостатнім рівнем розробленості цих важливих, але надто складних проблем. Різні за фахом дослідники - історики, правники, етнографи - неоднаково підходили до їх висвітлення. Одні з них, наприклад, взагалі заперечували (і роблять це й нині) наявність середньовічної держави чи державності в українців. Інші - навпаки, доводять, що вона функціонувала лише з 1648 р. по 1654 р. Треті пишуть лише про "зародки" Української держави в ході Визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького. А деякі твердять про власне державну територію країни, починаючи від Переяславської ради. Причому, дефініції "державна" і "державність" то ототожнювалися, то категорично розмежовувалися (скажімо, тоді, коли йшлося про незавершеність державотворчого процесу). Так, Володимир Антонович був переконаний у відсутності будь-якої державності в українського народу. Михайло Грушевський, Микола Василенко, Іван Крип'якевич, В'ячеслав Липинський, Андрій Яковлів, Михайло Слабченко, Олександра Єфименко та деякі інші історики наприкінці ХІХ - у першій третині ХХ ст. вважали факт її існування незаперечним.

У 40-50-х рр. ця тема з новою силою прозвучала в працях М.Н.Петровського та Ф.П.Шевченка. Зокрема, останній наголошував: "...Українська державність в силу історичних умов складалась не на всіх етнографічних українських землях", а Україну називав "аристократичною", навіть "олігархічною" республікою (1). Фактично поминув розгляд цих питань О.К.Касименко, присвятивши велику за обсягом монографію безпосередньо російсько-українським зв'язкам на початку Визвольної війни (2). Цікаво відзначити, що названі вчені приблизно одночасно працювали над схожими проблемами в Інституті історії АН УРСР, але притримув-

вались, як бачимо, неоднакових поглядів (хоч Ф.П.Шевченко і виступив відповідальним редактором книги О.К.Касименка). Про становлення державності в Україні у 1648-1654 рр. опублікував спеціальну статтю А.П.Ткач (3).

На початку 60-х років С.В.Юшков обґрунтовував думку про перетворення України в державу й її васальну залежність від царського уряду на підставі Переяславської угоди та "Березневих статей". Крім того, він вважав, що окремі частини країни - Лівобережжя, Слобожанщина, Запорозжя - не являли собою напівсамостійних державних одиниць, а підпорядковувалися центральному українському правлінню, тобто Україна уособлювала централізовану державу (4). О.М.Апанович назвала Запорозьку Січ "першою козацькою республікою" /отже, державним утворенням - ?!/ (5). Зародження "національної державності" із Запорозькою Січчю пов'язував І.Д.Бойко. На його думку, із "входженням" України до складу Російської держави розпочався "новий етап" у розвитку "української національної державності", коли "всі органи влади, що створились в ході Визвольної війни, залишались і продовжували виконувати всі належні їм державні функції - внутрішні і зовнішні". Вчений був переконаний: "Українська національна державність у роки Визвольної війни є незаперечним фактом" (6).

У 70-х - середині 80-х років у республіці почався неухильний відхід від здобутих уже позицій (під тиском відповідних політичних структур). Дедалі наполегливіше утверджувалася концепція формування середньовічної не державності чи держави в Україні, а лише її "елементів" (7). Отже, ті вчені, які її дотримувалися, хотіли вони того чи ні, "перевершили" навіть відому постанову ЦК КПРС - "Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)", де прямо вказувалося, що в середині XVII ст. на українських землях відбувся "процес складання української державності" (К., 1954. - С.29).

Наприкінці 80-х років до цієї тематики повернувся М.Ю.Брайчевський. Він вважає, зокрема, що Запорозька Січ на кінець XV ст. переклала на себе функцію української державності й створила "унікальну для середньовіччя політичну організацію - козацьку республіку з послідовно демократичним устроєм". В результаті Визвольної війни "козацька республіка" вийшла за географічні межі т.зв. "запорозьких вольностей" і остаточно оформилася (?) як

демократична держава з республіканським методом правління. "Приєднання цієї держави до Росії, - наголошує дослідник, - здійснене на основі широкої автономії, не відбилося істотно на її характері та соціальній природі" (8).

Початок 90-х років дав помітний поштовх до нових пошуків і гострих дискусій у вивченні питань формування, етнічних рис і ліквідації Української феодальної держави (державності) (9).

Подібні аспекти паралельно з вітчизняними вченими розроблялися й дослідниками в Польщі, США, Канаді, ФРН, Англії та інших країн. Їхнім працям також притаманні неоднозначність, часом значна розбіжність в оцінках і поглядах на історичний розвиток "козацької держави", "Гетьманщини", "національної революції" 1648-1654 рр. тощо. Спинимось хоча б побіжно лише на деяких з них. Так, спеціальну працю російсько-українським зв'язкам з 1654 по 1917 р. присвятив К.Кононенко, де, широко використовуючи монографії О.Лазаревського, М.Слабченка, В.М'якотіна, О.Оглобліна та деяких інших, зобразив Україну не як автономну державу, а головним чином як колоніальний придаток Росії (10). Н.Чировський вважає, що після "національної революції" 1648 р. на території України виникла "народна держава", етнічна і соціальна структура якої змінилася протягом другої половини XVII-XVIII ст. під впливом "москвитів". Поняття "народна держава" і "козацько-гетьманська держава" дослідник ототожнює. 1648-1781 рр. він називає періодом відновлення і зникнення "політичного суверенітету" українського народу (11). Дещо інакше підійшов до періодизації Української держави американський дослідник У.Аллен. Він датував "Україну гетьманів" 1654-1709 рр., а наступний період - перебування українських земель у "середині Російської імперії" - 1709-1914 рр. (12) Республікою з "особливою демократичною системою правління" назвав Україну другої половини XVII ст. Т.Мацків (13). У загальному плані переважно на основі вітчизняної історіографії державотворчі процеси на українських землях за часів середньовіччя розглянуті в фундаментальному двотомнику "Історії України" Наталії Полонської-Василенко (Мюнхен, 1976. - Т.2). В історіографічній праці Д.Басараба, присвяченій подіям у Переяславі в 1654 р., немає більш-менш чітких характеристик щодо статусу України того часу. На наш погляд, автор безпідставно відносить фактичне "входження" Лівобережжя до Російської імперії до періоду правління Кате-

рини II (14). Про державотворчу діяльність гетьмана Петра Дорошенка йдеться в спеціальній монографії Д.Дорошенка (15). Останнім часом за кордоном вийшли з друку кілька студій, де взагалі ставиться під сумнів можливість існування Української держави в XVII ст.

Саме такий стан розробки теми і спонукав автора цього невеликого за обсягом дослідження приділити особливу увагу питанням, пов'язаним з виникненням і формуванням державної території України та етнічним складом її населення.

І. ДЕРЖАВА Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ ВІДНОШЕННІ

Лихоліття іноземного панування та сваволі, довготривале політичне розчленування автохтонного населення не могли негативно не позначитись на процесі формування етнічної держави в Україні. У першій половині XVII ст. майже всі землі, що їх заселяли українці, опинилися під владою польських магнатів і шляхтичів, тобто були включені до складу Речі Посполитої. Поза межами цього державного утворення залишилися тільки західні райони краю - Закарпаття (загарбане угорськими феодалами ще в XI-XIII ст.) і "пусті" степи далі на схід від сучасної території Полтавщини (формально належали Москві) - землі майбутньої Слобожанщини. До середини XVII ст. українцям вдалося зберегти лише деякі (та й то не завжди досить виразні) ознаки колишньої власної державності, що існувала ще за часів Київської Русі. Особливо обкраяний вигляд перед початком Визвольної війни мала українська державність у територіальному аспекті. Зокрема, узбережжя Чорного моря (давні арабські автори, хроністи хрестових походів, літописці нерідко називали його "Руським") (16) фактично повністю опинилося у володінні турецького султана й кримського хана. У зв'язку з цим вихід до нього жителям України був дуже обмеженим. Найголовніша річка краю - Дніпро - в своїй нижній течії також входила до так званої "татарської зони" (17). До неї потрапили значні райони Подністров'я та Побужжя.

В першій половині XVII ст. певною мірою почав окреслюватись східний кордон, який розмежовував землі власне України (в складі Речі Посполитої) й Московської держави. Згідно з умовами перемир'я між Росією та Польщею, підписаного в с.Деулін (нині - м.Загорськ Московської області) 1(11) грудня 1618 р. про припинення на чотирнадцять з половиною років війни між ними, що точилася протягом 1617-1618 рр., царський уряд змушений був погодитися на передачу під владу короля (з 25 грудня 1618 р. по 25 червня 1632 р.) Чернігово-Сіверської й Смоленської земель (за винятком м.В'язьми) (18). Відповідно до 2-го Деулінського трактату, Польщі конкретно передавалися такі населені пункти, як Дорогобуж, Біла, Смоленськ, Рославль, Серпейськ, Трубчевськ, Невль, Себеж, Красне, Стародуб, Попова Гора, Почеп, Новгород-Сіверський, Чернігів, Моровськ, Монастирище, а також Велизька волость (19). Останні сім міст разом "с волостями" здавна до них належними, "ізстари" вважалися українськими і становили собою в територіальному відношенні майже всю Чернігівщину. 6-им в угоді передбачалося встановлення постійно діючого кордону між Польською і Російською державами. Проте в процесі його визначення між представниками обох сторін ("межових суддів" або "суддів меж") склалася досить конфліктна ситуація, бо кожна з них прагнула прихопити якомога більшу територію (20). Так, гостра суперечка розгорнулася за велику, як на той час, Комарицьку волость. Внаслідок цього політичний рубіж на сході Чернігівщини й Сіверщини тоді так і не вдалося встановити. Це болічне питання поставало ще не раз. Крім того, польські магнати і шляхтичі на образі російському цареві продовжували називати королевича Владислава "великим князем московським", "государем" і навіть "всєя Росии Великим царем", підкреслюючи при цьому умовний характер правління першого // Див.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. - СПб.; Киев, Харьков, 1903. - Изд.4-е. - С.119; Переписки между Россиею и Польшею... - С.14.

У 1620 р. уряд Сигізмунда III Вази відправив на Сіверську землю спеціальних посланців з метою "ординації замков од Москви рекуперованих, для одбирання замков сіверських од Москви, так теж і для ревідовання прав од людей стану духовного, яко і дворян, і синов боярських, як зачим хто всякїї добра ойчистїї держат" (21). Подібна ситуація склалася і під час так званої Смолен-

ської війни 1632-1634 рр., розпочатої царським урядом саме з метою повернення Росії названих вище регіонів.

Спочатку військові події розгорталися з цілковитою перевагою на користь російської армії на чолі з боярином воеводою М.Б.Шейним. Вже наприкінці 1632 р. - на початку 1633 р. їй вдалося захопити Дорогобуж, Білу, Серпейськ, Рославль, Себеж, Красне, Новгород-Сіверський, Сураж, Батурин, Миргород, Стародуб, Почеп, Борзну, Мену та деякі інші міста і "городища" (22). Однак згодом примхлива фортуна відвернулася від російських військ (почався їх швидкий розклад, зумовлений значною мірою нападами кримських татар) і повернулася обличчям до супротивника - шляхетських загонів. І хоча у вітчизняній і польській історіографії існують різні оцінки наслідків цієї війни (23), але незаперечним є той факт, що за Поляновським мирним договором від 14 (24) червня 1634 р. Владислав IV повернув фактично всі втрачені на першому етапі війни землі й відновив польсько-російський кордон, який існував згідно з Деулінським трактатом (24). Проте Польща повернула Російській державі м.Серпейськ з прилеглою до нього місцевістю, а польський король одержав (через біскупа Жадика), причому цілком таємно, з московської казни 20 тис.крб. за свою відмову від претензій на царський престол. Стаття 3 Поляновського договору проголошувала скасування підписаного 17 (27) серпня 1610 р. у Москві договору між польським гетьманом С.Жолкевським (Жулкевським) і боярами про обрання на російський престол Владислава: йому особисто, а також його спадкоємцям царем московським "впредь... ни писаться, ни именоваться", "Российского государства не искать и не домогаться" (25).

Поляновською угодою передбачався і правовий аспект визначення кордонів, зокрема, розмежування Новгород-Сіверської та Чернігівської земель від Трубчевського і Путивльського районів, а також від Брянська, Рославля та Почепа з прилеглими до них територіями. Від межових суддів обов'язково вимагалось, щоб вони встановлювали кордони за "давніми" грамотами і "писцевими книгами", "в правду" та "безо всякія хитрости". Враховувалися також і свідчення старожилів у місцевостях, де були відсутні належні документи (26). Кордони позначалися спеціальними межовими ознаками ("в натурі"), які потім записувались до межових книг і фіксувались в урядових грамотах. Пізніше юридичні сторони обмінювались останніми, щоб "то и вpredь было крепко и ненару-

шимо без спору" (27). Проте наявність такого роду документів не завжди могла відвернути політичні непорозуміння, як це було, наприклад, у 1638 р. під час вирішення так званого "Путивльського межового дела". "...Мы паны рада с вами говорили... - звинувачувала польська сторона російську, - на многих и широких речей, а в совершение того дела не привели за вашим царского величества послов несходством, потому что вы во всем том Путивльском межовом деле сходства своего не показали, а заставаєте и хотите отвести к Путивлю королевского величества многие киевские и черниговские земли неправдою, неведомо почему. А мы перед вами на те земли клали прежних королей старинные грамоты и иные многие крепости, которые королевского величества межевые судьи перед межевыми судьями царского величества клали; и вы те грамоты и крепости ставите ни во что. А признаваемся мы паны рада, что вы хотите, оспоря те прямые киевские и черниговские земли, дождавшись времени, всчать новую кровь..." (28). "Писцеві книги" і грамоти були основними джерелами у вирішенні всіх прикордонних конфліктів. Прикладом одного з них може послужити "Список с подлинных межовых книг границ города Путивля и городищ Чернигова и Черкасс" (1647 р.). "А приняв города и остроги и слободы и заседаемое место со всякими угодьями из королевские стороны, - зазначалося, зокрема, в ньому, - и учинили между от прежнего межеванья 154 году (1646 р. - О.Г.) от прилуцкие дороги от копцов, по между идучи прямо степью с версту до копцов, на левой стороне копец царского величества, а на правой стороне копец королевского величества; а от тех двух копцов едучи прямо версты с полторы два копца, на левой стороне копец царского величества, а на правой стороне копец королевского величества; а от тех копцов с версту возле колок осиноый большой, а колок осиноый королевского величества в стороне, а от того колка едучи две версты два копца блиско дороги, что ездят из Путивля в литовский город Красной; а от тех двух копцов едучи версты с четыре прямо степью возле дороги, что ездят из Путивля за рубеж в город в Ромон, два копца..." і т.д. (29).

Як бачимо, кордонами могли служити шляхи, ліси, степи, окремі стовпи, а також досить своєрідні позначки. Всі вони не могли вважатися довготривалими, а тому встановлені межі періодично вимагали нових підтверджень чи уточнень з боку зацікавлених сторін. А це, в свою чергу, викликало знову ж таки непорозуміння

та суперечки. Так, проведення кордонів за Поляновським трактом (проблема, яка одразу здалася порівняно простою і майже вирішеною) затяглося на багато років і фактично не було здійснено аж до початку Визвольної війни. А подальші події зовсім змінили їх.

Потрапивши в підпорядкування польської адміністрації вже одразу після Поляновського "вічного миру", нові області зазнали помітних змін у суспільно-політичному устрої (1635). Зокрема, Сіверська земля була перетворена в Чернігівське воєводство (складалося з двох повітів: Новгород-Сіверського і Чернігівського). Стародубський повіт ввійшов до Смоленського воєводства.

У 30-40-х роках XVII ст. особливої гостроти набули спроби польських і російських урядовців розмежувати власне українські землі від "Московщини". Зокрема, і ті й інші намагалися політично відокремити Новгород-Сіверський та Чернігівщину від Комарницької, Путивльської і Рильської волостей, а також провести межу між володіннями шляхти на Полтавщині й Слобідською Україною, де тільки-но почалося біль-менш масове освоєння території (30). Польщі переходило з-під влади Москви 19 міст із слободами, селами та "присілками" (Варва, Журавка, Куренка, Многове, Сенча, Снятин, Єропи, Хомутець, Лохвиця, Бодаква, Комищенка, Лютенка, Сорочинці, Глинськ, Артополот, Тесків, Ручинці, Чорнухи), нібито побудовані на Путивльщині. Приблизно в тому ж регіоні російський уряд вимагав собі 7 міст, а саме - Ромен, Жидке, Ведмеже, Липове, Красне, Гадяч і Сарське. Однак польська сторона не згодилася зробити це: Москві було передано лише Трубчевськ з прилеглими до нього волостями. До неї перейшли також городища Недригайлівське, Городецьке, Кам'яне, Охтирське, Ольшанське та деякі інші (31).

Тому кордон на той час у цьому краї проходив приблизно по верхній течії р.Сухий Ромен до Деханівського та Недригайлівського городищ; по течії р.Терн до р.Бобрик, а далі через Бобрик та Сулу до Городецького городища та р.Псел; далі по Пслу вниз до Кам'яного городища (польське володіння) і р.Ворскла, нею до городища Скельське, далі - Більське і від останнього до р.Мерла та Коломак; через Коломак до р.Орчик і вгору по ньому до Муравського шляху (32).

Новгород-Сіверщина та Чернігівщина природних кордонів з Путивльщиною взагалі не мали, що дуже ускладнювало розмежу-

вання. Найбільші територіальні непорозуміння тут виникли з приводу так званих "приклевенських земель" - с.Крупець з навколишньою місцевістю. Тільки перед самою Визвольною війною в цьому районі вдалося встановити державний кордон. Він пройшов по р.Сопич до Догбенського болота і далі по р.Клевені до Сейму. Землями на правому березі Клевені заволоділа Польща, а лівому - Москва (в тому числі й с.Крупець). При розмежуванні Новгород-Сіверщини з Комарницькою волостю неабиякі суперечки виникли за с.Олешковичі з "волостю". В результаті довготривалих переговорів воно відійшло Російській державі (33).

Таким чином, напередодні великої Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі східний кордон, який відділяв Україну від "Московії", було більш-менш встановлено. Протягом XVII ст. він приймався до уваги урядами обох держав при вирішенні різноманітних справ (видачі злочинців, селян-утікачів і т.д.). Інші кордони точно визначити фактично немає можливості через відсутність більш-менш повних і точних межових описів.

1648-1649 рр. були поворотними у долі не лише України, а й більшості країн Східної Європи. Саме на цей період припадає виникнення і становлення автономної, порівняно самостійної в політичному аспекті області українців, яка в певному розумінні послужила ядром майбутньої національної держави. Тут ми не можемо не висловити свою незгоду з твердженням М.П.Василенка, що про територію країни в державному розумінні можна говорити, тільки починаючи з 1654 р., тобто з часу об'єднання її з Росією. Підстави для цього, на думку вченого, такі: невизначеність кордонів у 1648-1654 рр. (зокрема, невідокремленість "місцевості" від Речі Посполитої), залишення без змін попереднього адміністративного устрою (поділ на воєводства), обмеженість дії власне українського права, неусвідомлення корінним населенням визвольної області як юридично самостійної (34).

Проте джерела переконливо свідчать, що вже після Корсунської битви, в травні 1648 р., гетьман з козацькою старшиною і військом прагнули, по-перше, "по Білу Церкву" мати відокремлену державу; по-друге, щоб їм повернули "давні вольності"; "щоб до міст, замків і держав (володінь. - О.Г.) ні старости, ні воєводи (польські. - О.Г.) не мали ніякого права" (35). Це, так би мовити, щодо "усвідомлення" і політичних намірів перших на самому початку

Визвольної війни. Законодавчий же бік справи на той час склався так. За умовами Зборівського договору, укладеного 8(18) серпня 1649 р. між Богданом Хмельницьким і польським королем Яном II Казимиром, "козацька автономія" охоплювала Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства. Тут, очевидно, варто порівняти тексти "Вимог Війська Запорозького до його королівської милості", подані Б.Хмельницьким 7(17) серпня Яну II Казимиру, і власне Зборівського трактату, бо вони певною мірою уточнюють і доповнюють один одного. Зокрема, в пункті 2 "Вимог Війська Запорозького" зазначається: "Почавши від Дністра, Берлинців, Бар, по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба, і аж до московської границі з Трубецьким, в усіх цих названих містах ми самі зробимо перепис, призначивши на службу його кор. вел. і всій Речі Посполитій тільки гідних, здатних до цього молодців. По цих містах серед нашого війська, щоб корогви, як іноземні, так і польські, не мали ніяких прав і не наважувалися брати жодних стацій" (36).

У Зборівській угоді ж додатково називається ще кілька міст і районів, які вже законодавчо відокремили "козацьку територію" від Речі Посполитої: "А то таковым мест описанем: од Днепру почавши с тоей-ту стороны в Дымеру, в Горностаиполю, в Коростешове, в Паволочи, в Погребшихах, (в Прилуке), в Винници, в Брацлавлю, оттам-толь од Браславля до Ямполья ку Днестрови, так же до Днестра розуметися маєт, в реестр козаки мають быти приимованы; а з другое зась стороны Днепра, в Остру, в Чернигове, в Нежине, (в Ромне) и всюды аж до границе московской и Днепра. А що ся дотыче мест иных его кор. милости и шляхецких над меру в тых пунктах описаных, в тых юж не мають быти козаки; волно еднак з них тому, который хочет быти в козацтве, без гамовання панского выйти зо всею маестностю на Украину, который буде до реестру принятый" (37). Дещо пізніше цей простір охоплював майже три губернії (Київську, Чернігівську й Полтавську з деякими сусідніми повітами), площа яких становила близько 180 тис. кв.км. (38) Отже, кордони межували з Польщею, "Московщиною" і Туреччиною, причому Дніпро - найголовніша комунікаційна артерія - повністю опинився в полі діяльності українців. Зберегти цю територію і в майбутньому значно розширити її стало першочерговим завданням у політиці гетьмана. В пункті 10 "Вимог Війська Запо-

розького" Б.Хмельницький наполягав на тому, щоб "всякі посади в різних воеводствах - земські, гродські і міські в королівських, світських і духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву і до татарського кордону, а в Задніпров'ї - в воеводстві Чернігівському, його королівська милість повинен віддавати особам не римської, а грецької релігії...", тобто православної (39). Крім того, Зборівська угода давала право на утримання своєрідного українського війська - загонів збройних козаків до 40 тис. чол. на чолі з гетьманом, призначення м.Чигирин гетьманською резиденцією; а також привілейованого статусу козакам (звичайно, насамперед, старшинам), православним шляхтичам і духовенству (з власними самоуправлінням і судочинством). В автономній області заборонялося перебування польських збройних сил і функціонування єзуїтських шкіл (якщо існували національні місцеві). Проте Україна і надалі мала підтримувати політичні зв'язки з Польщею. Та найголовніше полягало в тому, що неабияк зріс авторитет самого гетьмана на українських землях, сформувалось усвідомлення у нього особистої відповідальності за дальшу долю власного народу.

Про те, як склалася територія визволеної України на кінець 1649 р., про її адміністративний устрій та межі з Польщею і Литвою свідчать дані "Реєстру всього Війська Запорозького", зробленого після подій під Зборовом (40). Прикордонними на той час стали Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький (пізніше - Вінницький), Київський і Чернігівський полки. Білоцерківський полк, створений влітку 1648 р. після перемоги козацько-селянських загонів під Корсунем, займав південно-західну частину сучасної Київської й північну частину теперішньої Черкаської областей. Він межував на півночі з Київським, на сході - Канівським, на півдні - Корсунським і на заході - з Брацлавським і Уманським полками. Політико-адміністративним і військовим центром визначилась Біла Церква (41). Рубіжними містами на заході й півночі стали Павлоград, Івниця й Коростишів. У своїх "Студіях над державою Богдана Хмельницького" І.П.Крип'якевич називав ще Каменобрид, але дещо згодом визнав це за помилку (42).

В Брацлавському полку (створений у 1648 р. після визволення Брацлавщини повстанськими загонами М.Кривоноса, займав територію сучасної Вінницької та більшу частину Хмельницької областей) крайніми великими населеними пунктами на заході були Ямпіль, Стіна, Чернівці, Садковець, Шаргород, Мурахва, Копи-

стерин, Пенківці, Станиславчик, Браїлів (43), тобто тоді цей кордон збігався з межею Брацлавського воєводства (44). У Кальницькому (також виник у 1648 р.) - Вінниця, Прилуки, Погребище, Борщаківка, а також Бесклівка (45). Обидва полки знаходилися головним чином на території Брацлавського воєводства, а їхні західні кордони розмежовували переважно Брацлавське та Подільське воєводства.

У Київському полку (утворився в 1648 р.) на заході й півночі межовими містечками були Овруч, Ворсівка, Макарів, Гостомель. Увесь же західний кордон території, зайнятої козацьким військом, на кінець 1649 р. проходив так: Яруга - Браїлів - Прилука - Бесклівка - Коростишів - Овруч. Бердичів, Чуднів, Житомир, Межиріч навіть не згадуються, а "козацькі" кордони не доходили тут до межі Київського та Волинського воєводств. Ця так звана "лінія" лише в деяких пунктах збігалася з кордоном, визначеним Зборівською угодою, а фактично ж йшла значно далі на захід.

На лівому березі Дніпра Чернігівський полк (заснований на самому початку Визвольної війни) на півночі обмежували Чернігів, Сосниця, Батурин, Конотоп (46).

Всі ці межі фактично без змін проіснували до Берестецької битви влітку 1651 р., а точніше - до укладення Білоцерківського договору 18(28) вересня того ж року.

Називаючи вище полки, ми не випадково звернули увагу на час їх заснування - 1648 р. Враховуючи цей факт, а також те, що вони не завжди вкладалися в межі старих кордонів воєводств, цілком логічно напрошується спростування думки М.П.Василенка про те, ніби попередній (польський) адміністративний устрій залишився на цій території без змін. До речі, слід зазначити, що подібного роду твердження існували і набагато раніше. Так, невідомий автор записки "Про територіальний поділ України і про її управління за поляків, гетьмані Б.Хмельницькому до возз'єднання її з Росією" (російська копія XVIII ст.) писав: "До Хмельницького в Малой Росії были казацкие полки, учрежденные от польскаго короля Стефана Баторія, а именно: на той стороне Днепра Чегиринскій, Корсунскій, Черкасскій, Уманскій, Ладужинскій, Богуславскій и Киевскій, а на сей стороне Днепра Переяславскій, Полтавскій и Миргородскій... При гетмане Хмельницком в Малой Росії земские учреждені таково еж было, каковы и во времена владенія польскаго" (47).

Внаслідок трагедії, яка сталася під час подій поблизу м.Берестечка (зрада повстанців їхнім союзником кримським ханом Ісламом-Гіреєм III, захоплення гетьмана в полон і врешті-решт нищівна поразка селянсько-козацьких військ), Б.Хмельницький змушений був шукати вихід у новій угоді з польсько-шляхетським урядом. Спочатку він сподівався на те, що все залишиться на попередніх умовах Зборівського договору. Однак магнати і шляхтичі, використовуючи ситуацію, намагалися якомога більше звузити автономну територію, обмеживши її тільки одним Київським воєводством. Так, у Білоцерківському трактаті наголошувалося (пункт 1): "Дозволяємо і призначаємо, організувати реєстрове військо в числі двадцяти тисяч чоловік. Це військо гетьман і старшина повинні набрати і записати в реєстр, і воно мусить перебувати тільки в маєтках його королівської милості, що містяться в воєводстві Київському, не маючи нічого до воєводства Брацлавського і Чернігівського. А маєтки шляхетські мусять лишатися вільними і в них реєстрові козаки ніде не повинні лишатись; а хто лишиться реєстровим козаком у числі двадцяти тисяч, той з маєтків шляхетських, які містяться в воєводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському, також у маєтках його королівської милості, мусять переселитись у маєтки його королівської милості в воєводстві Київському..." (48). Пунктом 3 обумовлювалося, що польська армія, поки не буде складено реєстр, не входить в межі Брацлавщини і Чернігівщини. Однак фактично окупація їх почалася майже зразу ж після виведення селянсько-козацького війська (49). Важливим виявився пункт 4 Білоцерківського трактату, оскільки він стосувався жителів Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. "Обивателі..., а також і старости самі особисто і через своїх урядників, - відзначалося в ньому, - можуть вступати в володіння своїми маєтками і одразу брати під свою владу всі доходи, корчми, млини і судочинство; проте саме збирання податків з селян повинні відкласти до вищезгаданого строку, призначеного для закінчення реєстрів, щоб обрані в реєстр козаки тим часом переселились, а лишилися тільки ті, що належать до стану селян. Те саме мусить бути і в маєтках його королівської милості, поки не буде вже відомо, хто лишається на правах козацьких, а хто приписаний до замку і підлягає селянським повинностям" (50).

Польський уряд, магнати і шляхтичі значно переоцінювали свою перемогу у Визвольній війні й значущість договору,

підписаного в Білій Церкві. Зокрема, вони вважали, що остаточно ліквідували кордон Війська Запорозького на Случі, тобто зламали "шию" козацькій лінії, "яку так широко і гордо вимірював противник" (51).

Білоцерківська угода справді могла б означати "упадок автономної України" (Омелян Терлецький), якби не залишилася реальною тільки на папері. Великий регіон ще продовжував перебувати під повним контролем Війська Запорозького, а тому серйозної думки про припинення війни за дальше визволення українських земель у Б.Хмельницького тоді навіть не виникало. Він зовсім не вважав справу програною і сподівався її поліпшити за рахунок виваженої зовнішньої політики. Конкретно малися на увазі нові переговори з Москвою і Туреччиною (остання мала допомогти вирішити молдавське питання).

І справді, кардинальні зміни на краще сталися вже незабаром. Після битви під Батогом у травні (червні) 1652 р., коли загинуло майже все польське військо і його керівництво, в тому числі коронний гетьман М.Калиновський із сином - коронним обозним, командир німецьких найманців З.Пишемський, декілька старост та вищих урядовців, повстанці повернули Брацлавське воєводство. Там знову почала діяти козацька управа. Після цієї перемоги, яка стала реваншем Б.Хмельницького за поразку під Берестечком, були остаточно визволені Подніпров'я та Київ. Вона позитивно вплинула також на українсько-молдавські взаємовідносини, які помітно зміцнив шлюб молдавської княжни Роксанди і Тимоша Хмельницького (52).

Аналізуючи період 1653-1654 рр., І.П.Крип'якевич певною мірою окреслив державні межі "козацької території" на той час. Так, кордон з Польщею він проводив по лінії Яруга - Чернівці - Мурахва - Красне - Вінниця - Прилуки - Самбіль - Карпилівка; з Росією - традиційною межею; з Туреччиною і Кримом - через так зване "Дике поле" - українські й південно-російські степи між Дністром і Доном (53). При цьому слід відзначити історичну роль у процесі державотворення Середньої Наддніпрянщини (тоді охоплювала головним чином Білоцерківський, Канівський, Кропивнянський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський полки, котра, як і в попередні періоди, становила територіальне ядро українського етносу. Протягом багатьох століть ситуація в ній була порівняно стабільною. Запорозька Січ, "низове товариство" зали-

шалися "центром свободи" й служили для більшості населення прототипом ідеального загальнонаціонального державного устрою.

Тут необхідно спинитися на подіях того часу в Білорусії, які безпосередньо стосуються порушеного нами питання. У 1654 р. об'єднані російсько-українські збройні сили, виступивши проти польсько-шляхетської армії, в ході розгортання воєнних дій опинилися на території цієї країни. Козацькими загонами керував тоді наказний гетьман і одночасно полковник Іван Золотаренко. В червні-вересні козаки зайняли частину білоруських земель і мали намір створити на них "Нову Гетьманщину", що входила б до складу Української держави. Там повсюдно почав поширюватись козацький устрій і поділ на полки (54). Місцеві жителі вступали до загонів Золотаренка і, навіть, голили голови на зразок козацьких чуприн. Полковник направив до Б.Хмельницького представників від Білорусії (400 шляхтичів і міщан), щоб ті "зложили" через нього присягу цареві. Російський уряд занепокоївся і почав висловлювати з приводу цього своє невдоволення. З Москви вимагали, щоб присягу складали не гетьману, а царським представникам. Почалося протистояння, яке згодом настільки загострилося, що вилилося у значні збройні сутички: в 1656 р. полковники Іван Нечай - наступник Золотаренка - і Яременко розпочали безпосередню боротьбу проти московських військ у регіоні. На думку І.П.Крип'якевича, "білоруси, яких з українцями сднала культура і спільна оборона православної віри, воліли бути в політичних зв'язках з Україною, ніж підлягати Москві" (55).

В останній період діяльності Б.Хмельницького та його адміністрації, як свідчать про це архівні матеріали, активність у стосунках з урядами іноземних держав, насамперед, Туреччини, Польщі, Швеції та Кримського ханства не спадала. В зв'язку з цим досить гостро стояли питання державного будівництва та визначення кордонів, війни і миру тощо (56). 1655-1657 рр. державні кордони автономної України зазнали деякого коригування, що зумовлювалося відповідними політичними чинниками. Після рішучих наполягань і неодноразових персональних звертань Б.Хмельницького царський уряд нарешті розпочав воєнні дії проти Речі Посполитої. Незабаром численні війська обох держав одержали ряд важливих перемог і відвоювали Смоленськ, зайняли майже всю Білорусію й велику частину Литви (по Вільно і Ковно), визво-

лили Стародубщину і ввійшли в межі Галичини. Після здобуття ними Любліна шляхетські збройні сили відступили аж за Віслу: майже всі українські землі були визволені з-під влади шляхти і магнатурії (57). В зв'язку з цим повернення Західної України під "гетьманську булаву" стало цілком реальним. Зазнавши такої поразки, політичне керівництво Польщі ладне було визнати законність утворення та існування незалежної Української держави, але за однієї принципової умови - фактичного розриву "козацької республіки" з "Московщиною". Б.Хмельницький, вірний своїм союзницьким зобов'язанням, рішенням Переяславської ради і "Березневим статтям", не пішов на цей крок і кілька разів підтверджував правильність свого вчинку. Так, у березні 1657 р. він писав Олексію Михайловичу, що за спільну справу з усім Військом Запорозьким "будет головы складывать свои" (58). А в листі гетьману великому литовському Павлу-Яну Сапегі від 24 квітня того ж року запевняв, що пристане до угоди з польським урядом тільки з відома і згоди російського царя. (59).

Тут маємо дещо конкретніше спинитися на Віленському з'їзді, який проходив з 12 серпня по 24 жовтня 1656 р. Основна мета його - пошуки "покою и тишины" для Росії й Польщі. Крім інших питань, на ньому мало розглядатися питання про встановлення державних кордонів й дальшу долю України. Представники російської сторони запропонували "королівській величності" більше ніколи ("на вічні часи") не втручатися в справи Малоросії, Поділля і Волині - там, де на той час вже панували "царського величества Войска Запорожского люди". Кордон мав проходити по р.Буг. Фактично це були ті ж вимоги, які висував і сам Б.Хмельницький протягом усієї Визвольної війни. Проте польські делегати категорично відмовилися піти на це, доводячи, що визволені українські землі мають повернутися до складу Речі Посполитої. Делегати ж від України взагалі не були представлені на з'їзді. Тому найголовніші проблеми так і залишилися невирішеними, а уряди домовилися тільки про припинення воєнних дій і зобов'язалися не вступати в переговори зі Швецією (60).

Проте, як би там не було, але на початок 1657 р., незадовго до смерті гетьмана, ще раз окреслився кордон між "Державою Богдана Хмельницького" та Річчю Посполитою. Тоді, як свідчить літопис Григорія Грабянки, він проходив "от устья Днестра до вершины Днестра, а от вершины Днестра до вершины Горини, от Горини до

Припети и чрез Припет до Быхова, от Быхова чрез Днепр по над рекою Сожем до уезду Смоленского под Рославль: також от Чернаго моря, от устья Днестра на Очаков до Лиману, даби Днепром и Днестром свободній был путь купцам малороссійским в море" (61). Щоправда, на той час в умовах постійних воєнних дій ця "демаркаційна лінія", як справедливо відзначив М.П.Василенко, не могла набути характеру постійно діючого та юридичного кордону (62).

В тому ж таки році (коли сталося проголошення жителями Пінського повіту про своє рішення перейти під "регімент" Війська Запорозького "в щасті й нещасті - на вічні часи") * українська дипломатія в переговорах зі шведським урядом домогалася відсунути кордон аж до Пруссії (63). Посли, котрі приїхали зі Швеції до гетьманської резиденції, привезли із собою проєкт угоди між обома державами. Занепокоєний таким зближенням, Олексій Михайлович вимагав від Б.Хмельницького розірвати такого роду стосунки. Добре знаючи про двоїсту політику царя, гетьман з гнівом відповідав бояринєві В.Бутурліну: "Никогда не отстану я от шведскаго короля, с которым дружен более шести лет, прежде нежели поступил в подданство его царскаго величества. Шведы - люди правдивые: умеют сохранятьъ и пріязнь, и обещаніе; а великій государь учинил было надо мною, гетманом, и над всем войском Запорожским немилосердіє свое, примирясь с поляками и желая возвратить им нашу отчизну. Известно нам и то, что его царское величество изволил послать из Вильны, в помощь полякам, против нас, шведскаго короля и Рагоція двадцать тысяч ратных людей. (Мається на увазі Юрій II. Ракоці - трансільванський князь (з 1658 р.). У 1656 р. між ним і гетьманом був підписаний договір, згідно з яким останній погоджувався підтримати його кандидатуру на польський престол і подати збройну допомогу з метою знесення Польщі й возз'єднання Західної України з іншими українськими

* Цікаво зазначити, що ще взимку 1656 р. гетьман називав Івана Нечая полковником Білої Русі. До його полку входили міста Могилів, Чавси,Новий Бихів, Гомель й інші. Влітку в універсалі Б.Хмельницького Нечай вже іменувався полковником не тільки білоруським, а й могилівським та гомельським // Акты ЮЗР. - Т.3. - С.522,527.

землями в складі Російської держави. В 1657 р. Юрій II Ракоці здійснив похід на Польщу, але зазнав поразки. - О.Г.). Так ли я поступал против великаго государя!? Не был еще подданным его, служил ему, и добра хотел, и крымскаго хана к тому уговаривал, девять лет недопуская воевать и разорять великороссійскіе украинные города. И ныне мы, верные царскаго величества подданные, неотступны от высокой руки его, готовы идти на войну против непріятелей великаго государя, бусурманов, хотя бы в настоящей тяжкой болезни постигла меня, на дороге, смерть, для чего возьму и гроб с собою. Веры христіанской никогда не был я розорителем: за православіе и за церкви божіі не только бился и проливал кровь свою, но заставлял тоже делать бусурманов, - хана крымскаго и татар. Да будет во всем воля великаго государя: только мне, гетману, в диво, что бояре его царскаго величества ничего ему, великому государю, добраго не присоветуют. Еще не владеет он короною польскою, еще мирное постановленіе с Польшею не приведено к концу, а уже открыта новая война с Швецією! Не будь я в дружбе с шведами, с Рагоціем, с волохами, с молдаванами, с татарами крымскими, поляки, без сомненія, обратили бы вместе с ними оружіе свое на Малую Россію, предали бы все огню и мечу, до прибытія вспомогательных войск царских. И сіе не радостно бы было царскаго величества государству Россійскому" (64).

Відшуканий Д.М.Бантишем-Каменським серед рукописів Московського архіву Колегії іноземних справ і наведений тут документ має дуже важливе значення. Він свідчить, по-перше, про значне розчарування гетьмана ставленням російського уряду до України, про нещирість царя, його здатність у великодержавницьких планах зрадити свого союзника; по-друге, про вмілу й продуману міжнародну політику Б.Хмельницького, який в інтересах власного народу умів використовувати взаємостосунки з багатьма країнами, і врешті-решт зберегти відносну незалежність знаної частини українського етносу; по-третє, про розуміння ним смертельної небезпеки для держави, яка йшла з боку шляхетської Речі Посполитої; по-четверте, про поступовий відхід гетьмана від промосковської політики.

Одним з важливих аспектів у зовнішньополітичній діяльності старшинської адміністрації стали стосунки з Туреччиною й Кримським ханством, а в зв'язку з цим - освоєння так званого "Дикого поля" та боротьба за вихід до Чорного моря. Свої військові походи

козаки нерідко ототожнювали з мандрами київських князів, коли ті плавали по морю і "штурмували" Константинополь. В планах Б.Хмельницького фактично ніколи не виключалася можливість мирного співіснування із султаном і ханом, але реалії тогочасного життя робили це практично неможливим. В переговорах з ними гетьман широко обговорював питання української чорноморської торгівлі (передбачалося навіть спорудити у гирлі Дніпра спеціальний порт для місцевих торгових людей) і на Середземномор'ї. Та війна не дала можливості здійснити задумане. Колонізація степових окраїн Російської держави періодично зводилася нанівець кримськими татарами: орда часто-густо знищувала все живе навкруги. Господарське життя зосереджувалося в середині XVII ст. головним чином лише в окремих районах Слобожанщини.

Очевидно, саме такі складні обставини в процесі формування Української держави і, зокрема, постійна необхідність утримувати на готові значні збройні сили дали привід деяким не тільки вітчизняним, а й зарубіжним історикам твердити про створення тоді своєрідної "автономної військової республіки.. під російським протекторатом" (65).

Таким чином, можемо констатувати, що процес формування державної території на Україні був прямо пов'язаний з подіями Визвольної війни, а географічні чинники при цьому відігравали другорядну роль. Проте великий простір регіону сприяв розгортанню і певною мірою успіхові повстання, робив неможливим його швидке придушення чи локалізацію польсько-шляхетськими військами. Ускладнювали становлення молодій Українській державі відсутність значних природних кордонів і постійна загроза воєнного втручання трьох небезпечних сусідів. Союз Б.Хмельницького з урядами Криму, Туреччини і Москви зумовлювався політичною необхідністю. Тому-то часто статус українських земель залежав від стратегії гетьмана. Фактично один природний кордон - р.Дністер - розмежував Україну як державу з іншою країною - Молдавією. Цікавим моментом в історії розвитку державної території стало приєднання до неї південних районів Білорусії і, зокрема, входження Пінщини. Держава Б.Хмельницького в територіальному відношенні охоплювала більше половини снічних українських земель, причому понад 45 з них входили перед тим до Речі Посполитої. На час смерті Б.Хмельницького Україна перетворилася в одну з могутніх держав Європи і за

розмірами вже дорівнювала своєму основному політичному конкурентові й противникові - Польщі. Помітно обмежувало державу гетьмана перебування західних районів (особливо Галичини, Холмщини) в залежності іноземних загарбників, що ускладнювало вихід на інші країни Європи. Політична нестабільність і періодичні зміни державних кордонів викликали масовий міграційний рух населення як у самій "козацькій республіці", так і за її межами.

2. ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ НАПРИКІНЦІ 50-Х - У 80-Х РОКАХ

Смерть Б.Хмельницького (27 липня 1657 р.) не могла не позначитися на політичній ситуації в Україні. Характеризуючи дальший перебіг подій в Українській державі, польські спостерігачі із задоволенням зазначали: "Між козаками задніпрянськими і по цій (правій. - О.Г.) стороні Дніпра велика нелюбов, ворожнеча й розлад..." (66). О.Я.Єфименко так красномовно писала про складні, часом трагічні, суспільні процеси на українських землях після Б.Хмельницького: "Все... має вигляд якоїсь безладної й безглуздої гри випадковостей. Не встигне з'явитися який-небудь факт і виявити свій зміст, як зникає під навалом інших фактів, що і собі також швидко зникають. Гетьмани змінюють один одного, партії виникають і зникають, перехреснюються впливи, походи, битви й замирення, політичні угоди й компроміси - все миготить перед нами як в колейдоскопі. І все це кінець-кінцем гине, несучи з собою в безодню і політичну єдність і самотність України" (67).

Ще за життя "Великого Богдана", виконуючи його волю, старшина, щоб уникнути внутрішньої боротьби за владу, фактично без виборів обрала на гетьманський уряд 16-річного Юрія Хмельницького (68). Проте вже через місяць не без умовлення "другого батька і дорадника" генерального писаря І.Виговського він 26 серпня на Генеральній раді в Чигирині офіційно відмовився від гетьманства. Рада, на якій були представлені окрім старшин і козаків, міщани та духовенство, призначила тимчасово передати булаву Виговському. Таке рішення викликало негативну реакцію в Москві, де від "малоросіян" чекали особливого "челобиття" - клопотання на право

обрати собі нового гетьмана (хоч це прямо суперечило пунктам угоди від 1654 р.). Царський уряд повів наполегливу дипломатичну боротьбу за свої корисливі інтереси. Але з того поки що нічого не вийшло. В жовтні того ж року Генеральна рада в Корсуні, незважаючи на факт добровільного зречення від гетьманства Виговським, який не хотів "у неволі" царя жити, підтвердила всі його повноваження. Водночас учасники ради обіцяли одностайну підтримку гетьману в його прагненні відстояти "давні права та вольності" українців, що їх почав обмежувати цар (69). Тому стали свідками на ній послы з Австрії, Волощини, Криму, Молдавії, Семигороду, Туреччини та Швеції (70).

Успіх на Корсунській раді дав змогу Івану Виговському одразу здійснити кілька важливих політичних намірів. Зокрема, він зумів підписати договори про мир з Кримом і Туреччиною, а також ратифікувати угоду зі Швецією (71). Остання визнала незалежність України з її кордонами аж до Вісли. Від Речі Посполитої ним були відірвані Берестейське та Новгородське воєводства й приєднані до українських земель. Польща також обіцяла Україні широку автономію в разі її повернення до складу попереднього державного утворення.

Водночас неослабний тиск і деякі відверто провокаційні заходи російського уряду, а також перманентні внутрішні чвари на Лівобережжі, Правобережжі й Запорожжі (наприклад, "низовики" ображалися, що їх не запросили взяти участь в обранні гетьмана) не давали можливості Виговському відчутти себе впевнено на найвищій у країні посаді. Ось уже вкотре протягом нетривалого періоду правління він змушений доводити цареві і його сановникам свою лояльність. Так, 18 січня 1658 р. у розмові з воєводою Микитою Зюзіним гетьман нагадує про особисті "заслуги" перед сюзереном під час спільних російсько-українських воєнних походів (зокрема, кримської кампанії) і просить "чтоб царское величество никому не верил", хто на нього "приносить (доносить). - О.Г.) лично станет". А далі запевняв: "...Я сму государю своему ей-ей во всем верен по присяге своей" ; нібито прагнув до останнього "в дружбу" (72).

Мабуть, саме через такі обставини І.Виговський вирішив за краще офіційно сповістити царя про своє обрання на раді і попросив підтвердити "високою рукою" цей акт. З цією метою за дорученням Олексія Михайловича на Україну прибув представник Москви боярин Б.Хітрово, який призначив на 25 січня нову раду в Переяславі

(не без таємної надії "провалити" на виборах Виговського). На ній знову, уже втретє, І.Виговського було обрано керманичем держави. Не вдовільнившись цим, боярин поїхав до Полтави підмовляти місцевого полковника М.Пушкаря на збройний виступ проти гетьмана. Конфлікт між одним і другим поступово загострювався, а потім скінчилася справжня бійня, яку Пушкар кваліфікував як війну (73). Кількість учасників у ній досягала десятків тисяч (тільки на боці останнього виступало близько 20 тис. запорожців, 20 тис. "гулятьїв", наймитів і т.д.), серед них - полковники І.Богун, І.Сербин, кошовий отаман Я.Барабаш та багато інших відомих на той час політичних і військових діячів. Виговському вдалося перемогти в цій боротьбі. Пушкар загинув у бою під Полтавою 11 червня, а його прибічника Барабаша було скарано дещо пізніше за безпосереднім наказом Виговського.

Гетьман мав більш-менш повне уявлення про ситуацію, яка склалася в межах держави на кінець 50-х років. У розбраті між українцями він головним чином звинувачував політику Москви. У декларації до країн Європи Виговський закинув царській адміністрації таке: порушення положень "Березневих статей" 1654 р.; підтримка опозиційних сил і партій, а в зв'язку з цим розгортання міжусобної війни; постійна загроза збройного втручання в українські справи; спроба накинати на Україну "ярмо" (74). Гетьман вирішив розірвати будь-які стосунки з Московією і вийти зі складу Російської держави. До того ж, на той час він ще не вклав з її урядом ніяких статей-угод (дві попередні спроби царя нав'язати Виговському не тільки не вигідні, а й принизливі їх проекти провалилися). Тому почалися пошуки союзника-спільника в боротьбі проти великодержавницьких планів Росії. Ним виявилася сусідня Польща. Саме на угоду з королівською владою пішов керівник Української держави, підписавши 6 (16) вересня 1658 р. відповідний договір у м.Гадячі. Нас цікавить у ньому насамперед те, що передбачалося створення своєрідного федерального державного об'єднання (Україна, Польща, Литва). До нього, за бажанням, могла б ввійти і Росія. За Гадяцькою угодою, Україна діставала назву "Велике Князівство Руське" і територіально охоплювала колишні Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства. Виконавчі функції повністю передавались гетьману, а законодавчі - Загальній раді. Тобто, за сучасною термінологією, передбачалося створення автономної парламентської республіки з президентом на

чолі, який обирався на посаду довічно (крім того, особисто І.Виговський діставав посад київського воєводи, а у власність - Барське та Любомльське староства). У князівстві планувалося створити свою фінансову систему, карбувати власну монету, утримувати незалежні збройні сили (козацькі й наймані війська) а, що дуже важливо, польсько-шляхетській армії заборонялося перетинати державний кордон з Україною (це саме те, що постійно порушувала Москва) (75). Отже, мали визначитися більш-менш сталі, визнані сусідніми країнами, межі Української держави.

Однак цій "національній програмі" (за О.Левицьким) не судилося здійснитися. Налякані можливим поверненням "панів" на українські землі, а з ними і панщини, міщани, селяни і рядові козаки повстали проти намірів Виговського. Їх боротьбу очолили І.Богун, І.Сірко, І.Безпалый. Підтримані російською армією на чолі з воєводою Г.Ромодановським, вони в 1659 р. розгромили гетьманські війська. Гадяцький договір таким чином скасовувався.

Боротьбу проти гетьмана України царський уряд розглядав як "богоугодное дело", а його самого називав зрадником, котрий забув "бога и по святой господне евангельской заповеди" та з своїми "людьми" прийшов у "великого государя украинные города" (76). При цьому Виговський лицемірно звинувачувався у порушенні попереднього договору (77).

Іван Виговський перебував у гетьманському ранзі практично два роки. Однак, за цей короткий час вже досить рельєфно вимальовувалося ставлення російського престолу до українського народу і, зокрема, його "підходи" до вирішення територіальних питань. Аналізуючи зміст трьох "проектів" статей - угод, які пропонувалися гетьману з боку Москви, але так і не підписувалися ним, можна констатувати, що Олексій Михайлович і його найближче оточення хотіли, по-перше, обмежити автономію Української держави (без спеціального дозволу царя старшина не мала права переобрати гетьмана, а той, в свою чергу, призначити чи звільнити генеральну старшину і полковників) й не допустити зростання її території; по-друге, встановити в ній по всіх основних містах (на правому березі крім Києва, ще й у Переяславі, Брацлаві, Умані, на лівому крім Чернігова, також у Ніжині), "где пристойно", російські залоги та "посадовити" своїх воєвод; по-третє, якомога ослабити зв'язки українців з білорусами (щоб "козаки туди не ходили" і на "Белой России ныне и впредь залоги казацким не быть") (78).

Після скинення з гетьманства Виговського і його втечі до Польщі, де йому надали звання сенатора і нічим не підкріплений титул київського воєводи, вирішення всіх цих та багатьох інших питань було покладено знову на Юрія Хмельницького. Друге обрання Хмельницького сталося в 1659 р. спочатку на раді в Германівці (Правобережжя). Активно підтриманий старшинами правобережних полків, він через воєводу Олексія Трубецького запропонував цареві нові статті – угоду, де на користь українського населення було "многое написано... сверх прежних статей" Б.Хмельницького. В них, між іншим, вимагалось, щоб московських залог і воєвод ніде не залишалося, окрім Києва (ст.2); щоб переобрання гетьмана й старшин відбувалося населенням вільно (ст.4,5); щоб м.Старий Бихів, яке Москва вимагала передати собі, залишалося в підпорядкуванні українського полковника (ст.6); а також розширювалися права гетьманського правління на зносини з іноземними державами та самоустрій (ст.8-13) тощо (79).

Проте Трубецької зволікав з підтвердженням статей Ю.Хмельницького, а його самого наполегливо заманював до Переяслава, який тоді оточували значні сили російського війська. Гетьман після деяких вагань піддався на вмовляння воєводи і 10 жовтня прибув із старшинами до міста. 13-14 жовтня Трубецької стягнув до Переяслава війська під командуванням Шереметева і Ромодановського, запросивши також представників українського духовенства – прибічників проросійської політики. За таких двозначних умов і відбувалася рада в Переяславі (15-17 жовтня), на якій автономістичні ідеї статей Ю.Хмельницького було значно обкарнано. Під час переговорів особливо гостро постало питання про Сіверщину. Трубецької, за вказівками царя, наполягав на розміщенні в Новгород-Сіверському, Почепі, Стродубі й Чернігові російських воєвод, щоб ті відали всіма справами не тільки у визначених містах, але й у повітах, до них приписаних. Безпосередньо про Новгород-Сіверський Олексій Михайлович вказував: місто "из стари належит к Московскому государству, а не к Малой Росии, и то б учинить по прежнему" (80). Всіх козаків, а їх мешкало чимало, передбачалося переселити в інші населені пункти (81). Але проти цього категорично висловилися старшини і особисто гетьман. Їм вдалося умовити воєводу не чинити так, посилаючись на можливі негативні наслідки такого акту, а саме – можливий вибух міжусобної війни.

Нові статті знову ставили гетьмана і старшин у повну залежність від царя, "ево изволенія" (ст.1,2), обмежували зовнішні стосунки з іноземними державами (ст.3,4), дозволяли московським воеводам у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Києві й Умані розпоряджатися "маестностями теми, которые принадлежали к тем воеводствам прежде сего" (ст.5). Ст.15 "велела" гетьману "город Старой Быхов очистить великому государю", а "черкас и иных чинов служилых людей" звідти "вывести" (82). Ст.16 ще раз окреслила східну межу між Українською і Російською державами (на випадок переходу кордону селянами-втікачами, злочинцями тощо). "В прошлых, во 162-м и во 163-м и во 164-м * и после тех годов, - відзначалося в ній, зокрема, - изо Брянского и с Карачевского и с Рыльского и с Путивльского уездов дворян и детей боярских люди и крестьяне многие разбежались в черкасские города и в Новгородок Северской, и в Почеп, и в Стародуб, и из тех городов приходя к помещиком своим и вотчинником, всякие злости и разорения нестерпимые делают. И гетман бы и все войско Запорожское тех воров-беглецов велели, сыскав, отдать помещиком их и вотчинникам, и впредь приказ учинить крепкой: которые боярские люди и крестьяне впредь учнут бегать в Черкасские города, и тех бы никто в Черкасских городех не принимал, чтоб в том в тех пору-бежных городех ссоры, а служилым людям разоренья не было. ... А естли кто принимать тех беглых людей и крестьян и тех карать смертию" (83). Заборона приймати втікачів, мало того, смертна кара за це, значно ущемлювали "вольности" Війська Запорозького. Очевидно, через це та ряд інших обставин нові статті Ю.Хмельницького викликали невдоволення серед українського населення (84).

Такий державний кордон між Україною і Росією зафіксовано й у статтях наступних гетьманів: від Брюховецького до Мазепи включно (85).

Слід також відзначити, що при обранні Ю.Хмельницького на гетьманство під документом підписалися полковники Кальницького, Канівського, Корсунського, Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Переяславського, Прилуцького, Черкаського і

* Маються на увазі 1654 р., 1655 р. і 1656 р.

Чернігівського полків. Полковники Білоцерківського, Брацлавського, Київського, Паволоцького, Подільського, Уманського і Чигиринського полків на той час з козацьким військом охороняли польський кордон (86).

Під час гетьманування Ю.Хмельницького Українська держава ось уже вкотре опинилася в скрутному, майже критичному становищі. Використовуючи на свій лад непевну ситуацію в країні, уряд Олексія Михайловича починає дедалі менше рахуватися з гетьманом та його правлінням, через воевод втручатися в справи місцевої адміністрації, розподіляти за власним розсудом земельні багатства України, проводити угодницьку промосковську політику з деякими групами старшини. Це розпалювало пристрасті, до того ж не тільки серед панівної верхівки, а й серед козаків та поспільства.

Невдалі дії російсько-української армії в 1660 р. проти Польщі ще більше все ускладнили. Поразка у війні знову висунула питання про західний кордон між Україною і Річчю Посполитою. Як його бачив Ю.Хмельницький на той час, довідуємося з гетьманських "прохань" на ім'я царя, складених у Чигирині в травні перед підписанням мирного договору з королівською владою. "...О границы Украиной поневаж зменка была, - писав, зокрема, він, - теды и вашему царскому величеству слушне, ведлуг Зборовских статей учиненой, ознайми умыслили, которую небожник славной памяти пан, родич мой и все войско Вашего Царского Величества Запорожское, с королем польским и его сенаторами постановили. А починается тая Зборовская граница окресленная от реки Горени и от места Острога, теды Острог, Заславль, Гюша, граничит от Воляня. Межибож, Венница, Бар, Зенков граничит от Подоля, Студеница, Могилев, Ямполь, Рашков граничит от Волоской земли. А сядят менованные города на Случью, Горынюю реками и Бугом, Горень упадает в Припях, а Припях впадет у Днепр, и не занимают Каменца Подольского, а не Волиня, а не Подоля" (87). Приблизно таку ж демаркаційну лінію відстоювали тоді і московські послы (88).

Наведений лист свідчить, по-перше, про прагнення гетьмана до міжнародного визнання і законодавчого підтвердження кордону між Українською і Польською державами; по-друге, про встановлення державних меж відповідно до рішення у Зборові в 1649 р.; по-третє, про чинність останніх, починаючи від Б.Хмельницького.

Проте до підписання договору саме в такій формі справа не дійшла. Група старшини на чолі з І.Лісницьким і Г.Гуляницьким,

настроєна антиросійськи, разом з Юрієм Хмельницьким вирішила скористатися нагодою*, розірвати союз з Москвою й утворити унію з Польщею. В зв'язку з цим, під Чудновом (Волинь) ними було підписано українсько-польську угоду - т.зв. Слободищенський трактат, який багато в чому повторював положення Гадяцької угоди, але в ньому вже не йшлося про "Велике Князівство Руське". Відтепер Хмельницький повів відверту боротьбу проти колишніх спільників. Російський державний діяч Куракін в "Одписке" від 6 серпня 1661 р. сповіщав уряд, що наказний гетьман Я.Сомко з Переяслава часто листується з Ю.Хмельницьким і з полковниками "задніпрянськими" і готується до збройного виступу проти царської величності, закликаючи "царських людей" по "черкаських" містах стерегтися козаків (89). Такі ж наміри піти "на Москву", виношував і полковник В.Золотаренко (90).

Ці події свідчили про те, що гетьманське правління не мало чіткої національної й державотворчої програми. В українському уряді періодично спостерігалися значні хитання то в один, то в інший бік. Серед панівної верхівки йшло групування різних опозиційних партій. Слободищенський трактат, не отримавши схвальності серед широких верств населення, територіально поділив Українську державу на дві частини: Лівобережну (під егідою російської корони) і Правобережну (під егідою польської корони).

Однак Ю.Хмельницький не втрачав надії знову об'єднати державу, та зробити цього вже не зміг. Розчарувавшись у політичній діяльності, під тягарем всіляких невдач він на початку 1663 р. "зложив" з себе булаву і постригся в ченці.

Проте це не принесло спокою, а, навпаки, викликало ще більші розбрат, хитання, політичні інсинуації та інтриги. Гетьманом Лівобережної України став кошовий отаман Запорозької Січі Іван Брюховецький, який схилявся повністю на бік Москви. Правобережний гетьман Павло Тетеря (з 1663 р.), приставши до Польщі, радив королю неодмінно полонити Лівобережжя та об'єднати під своєю владою всю Україну. Чигиринський полковник Петро Доро-

* В жовтні 1660 р. польсько-шляхетське військо в м.Слободищі очолило козацькі збройні сили // Див.: Герасимчук Василь. Чуднівська кампанія 1660 р. - Львів, 1913. - С.72-83.

шенко прийняв піданство Туреччини. Одночасно домагались булави під царською "протекцією" полковники Яким Сомко і Василь Золотаренко, різко змінивши свої попередні плани й ставлення до уряду Росії. Наприклад, у своєму листі з Переяслава в Белгород від 18 березня 1661 р. князь Борис Мишецький сповіщав Григорія Ромодановського про те, що Я.Сомко відбирав "хлібні запаси" в "государевих людей", "побивал" і "морив" їх (91). А дещо пізніше останній вже просив царя не карати і простити всіх, хто виступав проти його величності, і обіцяв вірно служити йому (92).

Іван Брюховецький, як представник "низовиків", спочатку висував ідею обрання гетьмана на Запорозькій Січі, щоб йому підкорялась уся Україна. Він демогегічно обіцяв знищити станові перегородки, турбуватися про поспільство та рядове козацтво. Після проголошення (а не загального вибору) його гетьманом на "Чорній раді" в Ніжині 17 червня 1663 р. у присутності московських послів та російського війська Брюховецький одразу змінив усіх лівобережних полковників, а деяких власних супротивників, зокрема таких, як Сомко та Золотаренко, скарав "на горло". Підписані ним того ж року так звані Батуринські статті практично нічого не змінювали в становищі українських земель (оскільки майже в усьому повторювали зміст Переяславських статей Ю.Хмельницького), хіба що одним з пунктів зобов'язували місцеве населення утримувати російські війська, розташовані в межах регіону (93).

Восени 1665 р. після багатомісячної кривавої війни з польсько-шляхетськими військами і загонами П.Тетері Іван Брюховецький на особисте запрошення царя (першим з гетьманів) приїхав до Москви, щоб побачити "пресвітлі очі". Там він з великої ласки сюзерена одержав "чин" боярина, а старшини, які приїхали з ним, - дворян, і з політичних міркувань одружився на княгині Долгорукій. Але найпомітнішою подією стало підписання нових статей, що викликали вдовolenня російського уряду і обурення серед українського населення, навіть у тих колах, які підтримували промосковську політику (зокрема, духовенства) (94). Гетьман, казали старшини, "оженився" на Москві (95).

Московські статті, близько 10 пунктів з яких були новими або частково зміненими порівняно з попередніми, багато в чому погіршували статус України в складі Російської держави. Так, згідно із ст.1, "Україна с малоросійськими городами, и местами, и местечками, и с слободами, и с селами, и в них всяких чинов

жителі" надалі мали знаходитися "в вечном и во вски неотступном и непоколебимом" володінні царя та його прямих спадкоємців. У ст.4 передбачалося не тільки підпорядкування української церкви, а отже, всього віруючого православного населення московській патріархії, а й призначення київського митрополита з "великоросіян" (96). На таке рішення місцеве духовенство категорично, "Сильною яростію", заявило: "Если будет на то великаго государя изволение, что отнять у нас наши вольности и права, и быть у нас митрополиту из Москвы, а не по нашему выбору, то пусть великий государь велит нас всех казнить, а мы на это не согласимся...Если приедет к нам в Киев московский митрополит, то мы запремся в монастырях, и разве нас из монастырей за шею и за ноги поволокут, тогда только московский митрополит в Кіеве будет... Нам лучше смерть принять, нежели митрополита из Москвы..." (97). Ст.9 ще раз підтверджувала, що гетьман не мав права проводити незалежну зовнішню політику. Брюховецький підписав угоду як "великого государя... холоп" (98).

Повернувшись з Москви в Україну аж наприкінці грудня 1665 р., гетьман своїми діями викликав серед поспільства велике незадоволення, а тому фактично втратив будь-яку підтримку. Довіршив справу приїзд російських воевод разом з "ратними людьми", котрі розмістилися в більш-менш значних містах і одразу стали матеріально й морально утискувати городян. Крім того, за спеціальним наказом Олексія Михайловича в січні 1666 р. у "малоросійськіє городи" направлявся стольник Олександр Ізмайлов з дорученням "переписать всяких чинов жилецких, промышленных и тяглых людей в селах и в деревнях крестьян и бобылей" для збирання з них різних "окладов и оброков" (99). Царські переписчики приїхали в Україну десь у середині того ж року. Гетьман добре прийняв їх і наказав розмістити в населених пунктах (100). Наслідком цього стало те, що посполиті "с плачем" мали сплачувати в царську казну хлібні й грошові "збори", а безпосередньо в Батурині й "пригородах" - "додатково" 85 пудів меду (101). У 1666-1667 рр. розпочалось навіть "слідство" проти стольника Олександра Любанова-Ростовського, який особливо жорстоко повадився з українськими жителями (102).

Крім того, на початку 1667 р. сталась ще одна подія, яка кардинально вплинула на становище Української держави, її національну єдність. 13 січня уряди Росії й Польщі підписали в

с.Андрусові поблизу Смоленська перемир'я на тринадцять з половиною років. Згідно з договором, у якому повністю ігнорувалися інтереси власне України територія на правому березі Дніпра переходила під цілковиту владу польської корони. Тільки Київ з навколишньою місцевістю (декілька верств навкруги) передавався на два роки Росії. Польща повертала їй також Смоленськ і Сіверську землю й офіційно визнавала входження Лівобережжя до складу Російської держави. Білоруські землі залишалися в межах Речі Посполитої. Запорозька Січ мала одночасно підпорядковуватись адміністрації обох країн: воля гетьмана ними не бралася до уваги. Відповідно до статей 3,4,5,7 і 14 можна прослідкувати встановлення західного кордону між Річчю Посполитою і Російською державою по Дніпру, починаючи від порогів до нижньої течії р.Сож. Від останньої по межі Речицького повіту (охоплював "кут" південно-східного району пізнішої Мінської губернії на берегах Дніпра, Прип'яті та Березані) і частково Мстиславського воєводства демаркаційна лінія Української держави повертала на схід за Сож і дуже ламано окреслювала східний кордон, встановлений ще за Поляновським трактатом (103). Однак фактичне розмежування затяглося на багато років.

Отже, всі здобутки українського народу, завойовані ним протягом майже двадцятилітньої кривавої війни за національне визволення, розчерком пера було принесено в жертву дипломатичним міркуванням Росії та Польщі. Оцінюючи цей факт, літописець Самійло Величко зазначав, що "всем козакам не полезном Андрусовском торгу" (104). "Страшним ударом" для Української держави назвав його Омелян Терлецький. Одразу після підписання Андрусівської угоди шляхта почала "огнем і мечем" приводити населення Правобережжя (першою стала Брацлавщина) до покори.

Всі ці обставини не могли не привести до загострення внутрішньої боротьби в Україні. Так, "переславці" скинули свого полковника Єрмоленка, обрали собі іншого й хотіли заарештувати воєводу Вердеревського. Але останній зумів своєчасно сховатися, а Брюховецький надіслав йому на допомогу кілька полків. Повстання було придушено: частину учасників заарештували, інші - втекли в Золотоношу і Піщане, а керівники подалися до Дорошенка (105). Тоді цар і його сановники й згадали про польсько-українсько-російську угоду стосовно кордонів. В грамоті до В.В.Шереметева вказувалося, що за договорами з Польщею лівобережні "городи"

належать цареві, проте в Золотоноші й Піщаному "засіли" козаки та чинят всякие задоры и разоренье". Далі вимагалось "очистити" ці населені пункти, щоб повстанці йшли за Дніпро і "чтоб в том посольским договорам нарушения не было" (березень 1667 р.) (106). 30 травня того ж року полтавський воєвода М.Валконський сповіщав П.В.Шереметева про "шатость" місцевих жителів, які сподівалися на підтримку з боку запорозьких козаків, що в свою чергу схилялися до "изменника Дорошенка" (107). Київські міщани жили "зело не в дружелюбии" з "ратними людьми" і не продавали їм "хлебных запасов" (108). Траплялося навіть, що царських послів убивали (109).

Згодом І.Брюховецький, зрозумівши деякі свої політичні прорахунки, різко змінив тактику. Він і очолювана ним старшинська адміністрація, сподіваючись утримати владу в своїх руках, звинуватили у всіх "бідах" українців російських воєвод і царських сановників і навіть агітували за розрив з Росією. Гетьман пішов на спілку з Туреччиною, але султан не пристав до неї. Тому від нього за "злое дело" відвернулося як українське населення, так і московський уряд (110). 8 (18) червня 1668 р. на раді в с.Будищах поблизу Опішні * на очах у гетьмана Правобережної України П.Дорошенка козацький натовп забив керманича лівобережного регіону. Тоді ж гетьманом "обох боків Дніпра" було обрано П.Дорошенка (111). Тим самим скасовувалися Московські статті й декларативно проголошувалося об'єднання Української держави.

За гетьманування Петра Дорошенка (1665-1676) і майже одночасно Дем'яна Многогрішного (1668-1672) питання про територіальні межі Української держави поставало не один раз. Перший, виношуючи ідею реального політичного об'єднання українських земель в окреме державне утворення, в 1668 р. пішов на підписання угоди з Туреччиною, в якій бачив кордони підвладної собі території по Віслу, Німан, Севськ, Путивль, Перемишль і Самбір. "Желаєм к тому, - зазначалося, зокрема, в ній, - да не будет нашествія и грабленія окрест нам подданных мест и пределов

* За іншими даними, це сталося біля с.Диканьки на Полтавщині

турського султана по велительству поддданных, тако на местах, сущих близ реки, именуемая Деркусь, яко же сущих близ Буга, на местах оных, еже суть близ Сочавы, идеже бы нам крепости не создати никако, ниже стражи тамо полагати" (112). В наступному році П.Дорошенко спробував підключити до вирішення територіальної проблеми і польський уряд *, але з того нічого не вийшло, бо король вирішив за ліпше призначити гетьманом уманського полковника Михайла Ханенка. Ситуація загострилася, і між Україною та Польщею з новою силою спалахнула війна. Коли втрутився турецький султан, вона на деякий час припинилася у зв'язку з підписанням польською та турецькою сторонами Бучацького мирного договору (8 (18) жовтня 1672 р.). Згідно з його положеннями, ставленику султана П.Дорошенку передавалися Поділля, Брацлавщина і Південна Київщина. Турецькою "провінцією" стала також частина Галичини з Чортковим. Ця територія трактувалася царським урядом як така, що перебувала "во владені у Петра Дорошенка под игом турецкого салтана" (113). Проте вже в квітні 1673 р. польський сейм відмовився ратифікувати договір.

Приблизно тоді ж Д.Многогрішний отримав титул "гетьмана Сіверського", тобто дістав під свій вплив досить обмежену частину Лівобережжя, куди поширювався також вплив Дорошенка. За підрахунками М.Слабченка, у Полтавському полку останньому, наприклад, підпорядковувалося 20 міст і містечок, Лубенському - 15, Миргородському - 13 (114). Першому ж, крім Сіверщини, належали головним чином Прилуцький і Переяславський полки, а також Київ з навколишньою територією. Саме населення цієї території згідно з новими статтями, підписаними Д.Многогрішним у Глухові в березні 1669 р., ввійшло до складу Російської держави. Глухівські статті мало чим поліпшили становище України, хіба тим, що передбачали зменшення тут кількості російських воєвод (з 10 до 5), які мали залишатись лише в Києві, Ніжині, Переяславі, Чернігові й Острі, та зведення їхніх функцій в основному до військових справ (115).

* Хотів від того визнання української автономії в межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств.

Діяльність обох гетьманів, а отже і становище різних українських регіонів, ускладнювала хитка політика, яку проводили на півдні Лівобережжя та Січі, запорозький "гетьман" Петро Суховій, а згодом Михайло Ханенко. До того ж, до початку правління останнього не був точно визначеним південний кордон України (окраїнні місцевості Миргородського та Полтавського полків поступово виходили в "Дике поле", де вже мешкали "низовики"). Тому чіткої межі тут не існувало, вона періодично змінювалася залежно від того, хто фактично володів степом. З пунктів Андрусівського договору, на думку М.П.Василенка, можна зробити висновок про функціонування на Запорозжі начебто осібної держави (116). Якщо ж продовжити хід його думок, то можна дійти висновку про наявність в Україні у 70-х роках XVII ст. трьох державних утворень (з власними адміністрацією, судочинством, фіскальною системою, особливими збройними силами і т.д.), які територіально поділялися на : 1) Правобережжя на чолі з гетьманом Дорошенком; 2) Лівобережжя - з Многогрішним; 3) Запорозжя - під Ханенком. Причому їх виникнення (навіть коли це було формально) підкріплювалося тогочасними міжнародними угодами (Польщі, України, Росії, Туреччини і т.д.).

Майбутні договори подібного характеру зафіксували порівняно незначні зміни в межах вище виділених регіонів (в основному це стосувалося уточнення окремих ділянок кордону). Так, за Журавненським мирним договором 1676 р. між Польщею і Туреччиною про припинення війни 1672-1676 рр. передбачалася чергова передача Поділля, а разом з ним і значної частини Правобережжя (крім Білоцерківського і Паволоцького полків) Туреччині. Хоч польський сейм і не погодився утвердити цю угоду, вона ще раз розмежувала "володіння" лівобережного та правобережного гетьманів *.

* Д.Многогрішного змістив Іван Самойлович, який робив усе, щоб усунути П.Дорошенка. На початку 70-х років йому майже вдалося це здійснити. Пробившись на Правобережжя, він підкорив тамтешні полки. В 1674 р. практично вся Східна Україна, щоправда, на досить короткий час, опинилася під владою Самойловича (крім Чигириня - резиденції правобережного гетьмана).

Бахчисарайський мирний договір, укладений 13 січня 1681 р. і ратифікований у 1682 р., про 20-річне перемир'я Росії з Туреччиною та її васалом Кримським ханством головним чином повторював положення угоди в Андрусові про український кордон по Дніпру, підтверджував законність акту включення Лівобережжя, правобережних містечок Василькова, Трипілля, Дідівщини, Стайок, Радомишля та м. Києва до Російської держави, визнавав підпорядкованість Запорожжя царській владі. Названі країни домовились не освоювати землі між Дніпром і Південним Бугом, а Брацлавщину, південь Київщини та Поділля, як і раніше, залишити в "протекції" султана. За кримськими татарами залишалося їх попереднє право вільно кочувати степами України, а за українськими промисловцями - можливість переправлятися на правий берег Дніпра, щоб займатися там промисловою діяльністю (117).

Після цього договору до Російської держави відійшли від Речі Посполитої поселення по берегах р. Сож. Їх приєднали до Стародубського і Чернігівського полків. Причому жителі цих місцевостей самі висловлювали бажання "перейти в подданство Россіи". Зокрема, в листі "пропойскаго" мешканця Василя Красинського до гетьманського сина, стародубського полковника Семена Самойловича від 5 грудня 1685 р. йшлося "о желаніи жителей Пропойска и других городов по реке Сож" це здійснити. Своє бажання перейти під владу царського уряду вони мотивували так: "...До чего самая кривда бозская великим есть примусем и прозба разных станов люди, во православию мешкающих, которых през гвалты наворачивают на проклятую унію, а иных многих юж и навратили по неволе..." (118). Проте вже через кілька місяців, у квітні 1686 р., ці землі знову повернули Речі Посполитій на підставі домовленості ("запису") між обома країнами (119).

Договір про "Вічний мир" від 26 квітня (6 травня) 1686 р. між Росією і Польщею знову підтвердив рішення попередніх угод (починаючи із Андрусівської) про поділ України (п.3-5,7 і 17), але в значно категоричній формі: "...А его королевскому величеству от Днепра через тот весь помянутой Малороссійскій край никакого города, ни места, ни волости, даже до Путивльскаго рубежа, во владеніи и в держаніи, от нынешняго времени и дня вечнаго миру, не имееет належати вечно и имети не будет". У ньому остаточно (юридично і фактично в міжнародному розумінні) за Російською

державою закріплювалося право на володіння всім Лівобережжям: "...Где суть Северскіе города, Чернигову, Стародубу, Новгородку-Северскому, Почепу и иным, также и всей Малой Россіи сея стороны Днепра, городам Нежину, Переяславлю, Батуруну, Полтаве, Переволочне и всем, того Малороссійского краю, городам, землям і местам, какими ни есть прозвищи и урочищи названные, со всеми своими уездами, селами и деревнями и в них живущими всяких чинов людьми и принадлежностями, как они по се время по перемирному договору в стороне их царского величества обретались, так и ныне оставаться имеют на вечныя времена"* . Річка Орель окреслила південну межу регіону. Важливо відзначити також, що територію навколо Кисва**, передавали Москві, для чого її належало окреслити спеціальними прикордонними позначками: "Вверх Кісва берег Днепра, почав от устья реки Ирпени, которая в Днепр впадает, вниз Днепром, с городками, с Типольем и Стайками, также Днепром вниз миля, а оттуда от Днепра почав, прямым чрез поля путем, по пяти миль в ширину, а от того места, также ведучи полем прямо до реки Стугны, имеет в стороне во владении и в державе их царского величества оставатись. А около Кіева все земли, которая суть между речками Ирпенем и Стугною, или Стульмою, даже по Васильков, и тому местечку Василькову и от него вверх, от берега реки Стугны в поле, как Васильков стоит, на полмили выше, и оттуда полем прямо к берегу Ирпени черта ведена быть имеет". Згідно з "Вічним миром" Польща відмовлялася від протекторату над Запорозькою Січчю, що повністю, як самостійна і відокремлена політико-адміністративна одиниця, переходила до складу Російської держави. При цьому досить чітко визначався північно-західний рубіж володінь Війська Запорозького від Речі Посполитої: від Січі вгору по Дніпру та гирлу р.Тясмин, а звідти кордон "имеет быть вверх в поле прямою чертою веден" до Чигирина, "не займаю", і далі до Чорного лісу. Слід відзначити, що офіційного та й фактичного кордону між володіннями запорожців

* Однак, як про це вже відзначалося вище, далеко не всі лівобережні райони входили до складу Російської держави. Так, за Андрусівським договором це були тільки Сіверська земля та Чернігів.

** За Київ Польща одержувала компенсацію розміром 146 тис. крб.

і кримчаків не існувало протягом усього досліджуваного періоду. Зокрема, обома сторонами використовувалося узбережжя Чорного моря, а також степ. Населені пункти, які з'являлися в цій місцевості, певною мірою пов'язувалися з історичним перебуванням тут чи українців, чи татар. Так, в описі м.Суджа 1685 р. зазначалося, що "тот новый город... стоит на среднем татарском шляху от Залоконского шляху, что с рыльской и с путивльской стороны речки Локны в 8 верстах и от Сагайдачного шляху в 15 верстах..." // ЦНБ АН України: ВР, ф.2, № 1508, арк.10.; Яворницький Д.И. Вольности запорожских козаков: Историко-географический очерк. - СПб., 1898. - С.1-7.

Нейтральною незаселеною зоною проголошувалися південна Київщина і Брацлавщина, спустошені польсько-шляхетськими військами та турецько-татарськими нападами. Західноукраїнські землі, Волинь і Північна Київщина поверталися Речі Посполитій, а Поділля залишалося під владою Туреччини (120).

Отже, маємо всі підстави твердити про правове оформлення на середину 80-х років XVII ст. корону між трьома державами: Річчю Посполитою, Україною (Гетьманщина, Малоросія) і Росією. Крім того, тоді визначився і західний рубіж власне українських і російських земель. Згідно з трактатом 1686 р. досить чітко розмежовувалися лівобережний і правобережний регіони, які мали риси практично автономних держав у складі різних великих утворень, з тією лише різницею, що Правобережжя юридично не відокремлювалося від Польщі (на противагу Лівобережжю, розмежованого з Росією).

3. ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Питання про етнічний склад населення України в її державних межах має особливо принципове значення, бо його правильне вирішення дає можливість, по-перше, показати справжню роль українського етносу в створенні власної республіки (причому, слід зазначити, що кордони останньої не збігалися з масовим розселенням корінних жителів); по-друге, визначити в цьому процесі місце представників інших народностей (участь в урядовому керівництві,

судочинстві, військових подіях і таке інше). Це тим більш важливо, оскільки як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії з цього приводу існує кілька точок зору. Наприклад, одні вчені доводять, що напередодні Визвольної війни й після її завершення від Карпат до кордонів власне Росії проживали майже виключно українці. Інші дослідники значно перебільшують чисельність на цих землях переселенців російського, білоруського, литовського чи польського походження. Так, автор рукопису "Історії Остерського повіту" (кінець XVIII - початок XIX ст.) доводив, що названий регіон у XVI - XVII ст. заселяли головним чином вихідці з Білорусії і, що саме вони тут заснували багато сіл. А шляхтичі, на його думку, становили "більшею частию уроженцы Великой Польши". Причому поселення "Московской Украины" наприкінці XVI - на початку XVII ст. являли собою "ничто иное, как сбор вольницы, называвшейся черными государевыми мужиками, но ничто в казну не платившей. Многие погосты были просто притоном разбойников. Усиливали их бездомные бродяги, нигде не записанные" (121).

Як же формувалося населення України безпосередньо у визначений період і які саме фактори впливали на його чисельність і етнічний склад?

Омелян Терлецький вважав, що в XVI ст. кількість усіх жителів українських земель не перевищувала 2 млн. душ. Причому в тих районах, котрі найбільше нас у даному разі цікавлять - Київщині, Чернігівщині й Брацлавщині, їх налічувалося менше 1 млн. (122) Сучасні ж учені наводять дещо інші статистичні дані. Так, у 1500 р. у країні налічувалося 4,4 млн. чол., 1550 - 4,9, 1600 - 5,2, 1650 р. - 5,3 млн. чол. (123) На середину XVII ст. тільки на Київщині мешкало вже близько 1400 тис. *, а в межах Слобожанщини - 50 тис. На території ж Київського і Чернігівського воєводств проживало 1750 тис., що становило 10-12 чоловік на кв. км., Подільського - приблизно 350 тис., на Волині - 900 тис., Закарпатті - 300 тис., Північній Буковині - 50 тис. чоловік (124). Багато це чи мало? Для порівняння наведемо кількість населення в найбільш розвинутих країнах того часу (XVI ст.): Франція - близько 15 млн. жителів, Іспанія - 8-9, Англія - 2,5-3, Польща - приблизно 2 млн. (уся Річ

* За іншими даними, 420 тис. чол.

Посполита - до 5 млн. чоловік). Також слід відзначити, що в середині XVII ст. на українських землях проживали представники 21 народності. Найчисельнішими серед них (крім українців) були росіяни, білоруси, поляки, серби, болгари і чехи (125). Більша частина з них осіла в населених пунктах Наддніпрянщини. Значно менше тут мешкало вихідців з Молдови і Волощини, Литви, Угорщини та Німеччини. В містах і містечках, рідше в селах Галичини, Поділля, Волині, Буковини та Закарпаття разом з корінними жителями селилися головним чином молдавани, волохи, поляки, угорці, чехи, словаки, татари, турки, вірмени, євреї, цигани та німці (126). Таке співіснування, безперечно, позначилося на етнографічних процесах і мало свою специфіку в кожному українському регіоні.

Визвольна війна середини XVII ст. (особливо її перший етап - 1648-1654 рр.) помітно вплинула на демографічну ситуацію в краї. На території, яка після рішень Переяславської ради відійшла до складу Російської держави (а вона включила, насамперед, Лівобережжя, Слобожанщину, Запорожжя, Київщину, Брацлавщину, Поділля і частину Волині) різко зменшилася, що цілком природно впливало з політичних чинників, частка польських жителів (в першу чергу шляхтичів і військовослужбовців). Це яскраво видно на прикладі одного з найбільших міст України - Києва і навколишньої місцевості. Так, у 1630 р. в Київському повіті перебувало приблизно 6 тис. польських жовнірів (127). Після 1654 р. їх замінили російські "ратні люди", причому приблизно такої ж кількості. Зокрема, влітку 1661 р. в місті налічувалося 1691 солдат, 1633 "стрільців", 978 "рейтарів", 166 драгунів, 31 гарматник, загалом 4499 чол. Щоправда, багато з них незабаром "от скудости и от безпрестанные работы" почали тікати в різні українські місцевості (128). Як свідчать документи, київські міщани з "ратними людьми" жили "зело не в дружелюбін, и хлебных запасов" не продавали (129). Траплялися випадки вбивства місцевими жителями деяких російських послів (130). Одночасно на українських землях йшов процес асиміляції з автохтонним населенням. Так, 30 травня 1667 р. російський державний і військовий діяч П.В.Шереметев зазначив, що ще в 1660 р. близько 400 солдатів з московських полків, які вже "давно" несли службу в Києві, одружилися "на черкаських жонкâх" і покинули місто. Крім того, Шереметєва хвилювало не тільки це. Він боявся прямої зради їх цареві, особливо тоді, коли

поляки поширювали чутки про можливу передачу Києва Речі Посполитій (131).

У 60-х роках поряд з киянами проживали вихідці з Білорусії й Молдови, але найбільше їх було з навколишніх міст і сіл - Білгородки, Димера, Мотовилівки, Борисполя, Коростишева, Яблунівки, Макарова, Переяслава, а також з віддалених - Глухова, Козельця, Любора, Новгорода-Сіверського, Новгорода-Волинського та ін. (132)

Аналіз джерел другої половини XVII ст. дає підстави твердити, що одразу після Переяславської ради переселенцями найактивніше освоювалися райони Ніжинського, Стародубського і Чернігівського полків, а приблизно з 60-х років міграційні рухи поступово поширювалися й на інші місцевості Лівобережжя, а також Слобожанщини. Коли політична ситуація в Україні загострилася (почастішали напади татарських загонів і польсько-шляхетських військ та сутички між різними старшинськими угрупованнями, посилювався антицарський визвольний рух) активізувалося переселення з правого берега Дніпра на лівий.

Ось коротенька і досить уривчаста хроніка (на підставі архівних матеріалів) військових подій на українських землях тільки протягом 1661 р.:

Січень, 8,9,10 і 12 дня. Аж до Охтирки дійшов полтавський полковник Федір Жученко із загонами козаків і татар.

Лютий - березень. "Відписка" до Москви Олешнянського воеводи Федора Небольсіна: татари і "зрадники черкаси" приходять до Олешні щоденно і бої йдуть безперестанно. На боці "зрадників" брали участь гадяцький полковник Булавка з "черкасами кінними й пішими полками".

Лист кн. Бориса Мишецького з Переяслава в Белгород до кн. Г.Г.Ромодановського: "Против моих отписок от тебя пресылки ничего не бывало, и от нужд, государь, и от голоду мало не половина померла; а хлебных запасех в долг покаместь ко мне государева денежная казна будет Акиму Сомку с приезду безпрестано говорил, и он с приезду в запасах поманил, а ныне отказал. А что было и собрал, и то поимал к себе, а где государевы люди в дальних местах изменничьи ямы и откопают, и он у них велит отнимать и их побивать, и многие в тай уже побиты; и то знатно - для чего государевы люди морит; и шатость, государь, в нем учинилась большая и ссылка (зв'язок. - О.Г.) з заднепровскими безпрестан-

ная. А хто из-за Днепра ни приедет, и он в город пускать велит, а как не пустят, и он присылает ко мне с грозами; а их государь в Переяславе перед нашими добре умножилось, а споможенья нам не сподоваюца. Хлеб "изменичий" не давали". А перевозили його "ляхи и изменники в Барышполе и в Воронков и в Барышевку. И теми запасы и осаду окрепли".

Колишній полковник ніжинський Гр. Гуляницький пішов на зустріч до Ю. Хмельницького в Чигирин й військо своє розпустив, а тим часом з України "таторова пошли в Крым..." (133)

Зрозуміло, що всі ці й інші події не могли прямо чи опосередковано не впливати на масовий міграційний рух населення (а нерідко й викликали його), отже, певною мірою зумовлювали демографічну ситуацію в межах усієї країни. Зокрема, про характер переселення того часу з Правобережжя на Лівобережжя літописець С. Величко зазначив: "Остаток народа в городах и поветах тамошних на сую Днепра сторону перебирался и где улюбя, по разных сегобочных полках украинно-малороссийских для житія своего избирал и заседал месца; ...и вся сегобочная Украина, пред тем малолюдствовавшая, от того времени тогобочными людьми украинскими наполнилася и умножилася" (134).

Отже, на думку очевидця тих подій, основну масу переселенців, що "виходили" з правого берега на лівий, становили українці. З цим твердженням важко не погодитися, бо його підтверджують і документальні матеріали.

Найчастіше в цьому напрямку переселялися жителі (а їх налічувалися тисячі) Корсунського, Канівського, Уманського, Брацлавського, Торговицького, Паволоцького полків. На кінець століття у зв'язку з наступом на правобережний регіон польсько-шляхетських військ, припала ще одна хвиля масового переселення на Лівобережну Україну, де місцеві органи влади спеціально поставили питання перед центральним правлінням про наділення ново-прибулих належними ділянками землі (135).

Поминувши Дніпро, жителі правобережних регіонів часто-густо йшли далі, на Слобожанщину, де незайнятої землі було більше, а феодальний визиск помітно слабшим. Царський уряд, зацікавлений у найшвидшому освоєнні та захисті південних земель, нерідко наперед визначав місця проживання для переселенців, подавав їм термінову матеріальну допомогу у заснуванні господарств, дозволяв запроваджувати на місцях козацьке самоврядування. Такі об-

ставини сприяли зосередженню там значної кількості населення. Зокрема, в 1657 р. у Слобідській Україні існувало 64 міста й села, в яких мешкало до 100 тис. чол., а лише через неповних 30 років їх уже налічувалося 232 з населенням майже 250 тис. чол. (136) Тобто, кількість населених пунктів збільшилася в 3,6, а жителів - 2,5 раза.

Як переконливо довели вітчизняні дослідники (І.Срезневський, Д.Багалій, П.Головинський, Ф.Щербина, В.Юркевич, А.Слюсарський та деякі інші), переважну більшість міст, містечок, сіл, слобід і хуторів краю заснували українці. Серед них можна назвати міста: Охтирку*, Краснокутськ, Мерефу, Суми, Харків і т.д.; села і слободи: Городню, Хутру, Нову Сотню, Тростянку, Євдакове, Дальню Йолубянку, Криву Поляну, Пухову, Ближню Полубянку й ще десятки населених пунктів. Проте було б неправильно твердити, що їх засновували лише представники українського етносу. Поряд з ними нерідко одночасно (а подекуди й раніше) поселялися росіяни. Ними були побудовані поселення Пристайлове (на р.Псьол), Великі Проходи (близько Харкова), разом українцями і росіянами - с.Тополі (на р.Оскол), Тор (на Торських соляних озерах), Мартовети (на Дінці) та ін. (137) Траплялося, що назва села відбивала соціальний статус чи рід занять переселенців, наприклад, слобода Пушкарна на р.Смердиця (впадала в р.Суджу) - в ній "осіли" російські пушкарі. "...На той речки под Хорловским лесом строитца Пушкарная слобода, - описується в документі за 1685 р., - а в той Пушкарной слободе пушкарі рускіє ж из разных городов прихожіє люди, а пушкарей 25 челов[ек]" (138).

Однак дані про те, хто ж конкретно заселив той чи інший населений пункт, ще не можуть свідчити про етнічний склад населення, а є лише одним з аспектів проблеми. Важливішим для нас може бути те, хто проживав у ньому протягом визначеного періоду. Про це, зокрема, можуть дати повне уявлення описи по окремих

* Охтирку побудували українці - піддані Речі Посполитої в 1641 р. Однак в ході розмежування російсько-польських земель у 1647 р. вона відійшла до Російської держави. В зв'язку з цим королівська влада переселила жителів далі від кордону, а царський уряд поспішив зайняти місто і розмістити там загін сторожі.

містах і селах Слобідської України, складені в 60-80-х роках XVII ст. Розглянемо їх у хронологічній послідовності.

Так, в описі м.Суджа 1665 р. зазначалося: у минулому році "нового города Суджи черкас атамана Иева Федорова с товарищи 1100 человек" подали "чолобитну" в урядову установу. Враховуючи, що в місті налічувалася досить значна кількість "черкас", можна з великою певністю допускати факт проживання в ньому головним чином українців (139). Крім того, "Оказная (писцовая) книга" по Белгородській губернії зафіксувала: року 7176 (тобто 1668), лютого в 20-й день за указом царя Олексія Михайловича "стародубець" (виходець з м.Стародуб на Лівобережжі) Н.П.Яцків у Суджі "построил город вновь со всякими городовыми крепостями... А тот город новый строен с Суджинскими жители черкасы и с детьми боярскими и казенными людьми" (140). Як бачимо, через чотири роки мешканцями міста названо "суджинських черкас". Щоправда, поряд з ними в будівництві брали участь уже діти боярські (яких не могло бути дуже багато) і "казенні люди", більшість серед яких, мабуть, становили росіяни. Перепис 1685 р. показав, що близько 98% мешканців Суджи прийшли з різних українських місць (141).

Опис Миропілля 1671 р. засвідчив, що на той час у місті й неподалік його меж - "на посаді" - проживало 2223 душі, серед них 1368 "черкас" (разом з батьками, дітьми та їхніми родичами) та за містом, "в слободке и за р.Пслом и по р.Удаве", - ще 845 душ "черкас". Як саме формувався етнічний склад Миропілля, дають повне уявлення такі дані. З Ромнів сюди переселилися 147 чол., Ворожби - 6, м.Суми - 140, "из-за Днепра разных сел" - 9, з м.Конотоп - 65, Погребищ - 2, Борзни - 49, Чаркас (Черкас - ?) - 1, Глинська - 39, Ржищева - 2, Срібного (Срубного) - 59, Трипілля - 1, Хотмизька - 387, Корсуня - 3, Лютенки (з-під Гадяча) - 28, Канева - 2, Недригайлова - 26, Києва - 1, Смілого (Роменський повіт - ?) - 25, Гадяча - 21, Білої Церкви - 1, Березни (з-за Десни) - 19, Богославля - 1, Зінькова - 14, Рожева - 1, Носівки - 1, Глухова - 14, Слуцька - 1, Нових Млинів - 14, Могильова - 2, Ніжина - 13, Вітебська - 1, Коропа - 13, Козельська (Козельця - ?) - 3, Карпова - 21, Пирятина - 1, Лохвиці - 12, Батурина - 3, Ольшан - 8, Бахмача - 5, Іван-Города - 8, Суджи - 2, Кролевця - 8, Прилук - 5, Охтирки - 7, Сосниці - 1, Лебедина - 7, Чернігова - 2, Красного - 7, Лубен - 3, Стольного (Чернігівський повіт) - 7, Миргорода - 1,

Переяслава - 1, Остра - 1, Харкова - 1, Острогозька - 1, сл.Тернової (з-під Путивля) - 3, Сорочинців - 1, Чорнух - 3, Яготина - 1, з Галичини - 1, Богодухова - 1, Рубного - 1, Веприка - 2, Бобровиці - 1, Коростишева - 1, Карабутова - 1, Опішні - 3, сл.Балаклейської - 1, Колишньої - 1, Белгорода - 3, Путивля - 2, Обоян - 2, Крома - 3, Орла - 1, Рильська - 1, Корочі - 1, Корця - 1 (142).

Як бачимо, в 1671 р. Миропілля заселяли вихідці з Правобережної, Лівобережної й Слобідської України (близько 98%), а також з Росії (до 2%), західноукраїнських земель та Білорусії (менше 1%).

Кожному з мешканців міста згідно з царським указом і розпорядженням боярина і воеводи Г.Г.Ромодановського під двори виділялися ділянки довжиною 12 і шириною - 9 сажнів, а за містом "под огорода", відповідно, - 30 і 20 сажнів. Крім того, з них передбачалося в майбутньому набирати 500 чоловік до козацьких загонів (143).

За даними 1678 р., у Миропіллі й "Миропільському повіті" число "руських людей" не перевищувало 200 осіб (144).

Цікаво змінився в етнічному плані склад жителів Острогозька протягом 1672-1683 рр. Так, у 1672 р. боярських дітей тут налічувалося 90 чол. (судячи з прізвищ, усі - росіяни), російських "станишників" і стрільців - 23, а "из черкас" - 32 чол.; у 1677 р. боярських дітей росіян налічувалося 72 чол., "станишників" - 38, стрільців - 34, пушкарів - 20, теслярів - 9, казенних ковалів - 4, лісників - 7, "городової служби черкас" (з різних сотень) - 280 чол. У 1683 р. в місті "на государевой службе" перебувало 75 "руських людей" і 279 "черкас" (145).

У Лебедині в 1675 р. мешкало "черкас полковой служби" 586 чол., а в 1678 р. - вже 780 (разом з дітьми й рідними - 853 чол.). 1680 року в місті зафіксовано 2045 чол. українських міщан і козаків і лише 16 російських пушкарів (146).

Серед інших населених пунктів, які в описі 1683 р. віднесено до міст, можемо назвати такі: Цареборисів - 20 росіян і 124 українці; Соленої - 50 росіян і 154 українці; Савинськ - "жителей мещан нет, а живут в нем полковые козаки черкасы"; Балаклея - 192 українці; Бишкін - "городовые службы мещан нет, а живут в нем полковые козаки черкасы"; Зміїв - "змієвцы дети боярские городовые службы"; Валки - росіян 55 і 210 черкас; Новий Перекоп

- 288 українці; Ольшане - 10 росіян і 272 українці; Золочів - 325 українці і т.д. (147)

У Харкові наприкінці XVII ст. кількість українців у багато разів перевищувала число росіян (148).

Приблизно така ж ситуація склалася в різних слободах і селах Слобожанщини. Наведемо кілька типових прикладів. У с.Рибиця (2 версти від Миропілля) значилося 7 дворів боярських дітей, а на їх "поместной" землі оселилося 149 чоловік "черкас". С.Черкаси (3 версти від Миропілля) мали один двір поміщика Семенова і 22 українські переселенці (1671 р.) (149). У селах Недригайлівського повіту Деркачівка й Ольшанка все населення (649 чол.) становили козаки з різних місцевостей України (1676 р.) (150). Досить типовим явищем для другої половини XVII ст. стало те, що поміщиками були росіяни, а їх "підданими" - люди з "новоприхожих черкас" (151).

Отже, проаналізувавши матеріал з історії залюднення Слобідської України другої половини XVII ст., можемо констатувати, що в межах регіону існували як "чисто" російські, так і виключно українські поселення. Нерідко траплялися також населені пункти із змішаним в етнічному відношенні контингентом. Проте в загальній своїй масі, як це видно з наведених вище прикладів, українці значно переважали. І в тих, і в інших могли проживати представники й інших народностей, але частка їх на той час була досить незначною.

ВИСНОВКИ

Українська феодальна, або, як її ще називали, "козацька" держава пройшла дуже своєрідний, а часом і трагічний шлях, що не мав аналогів не тільки в історії європейських країн, а й у всесвітньому державотворчому процесі. В другій половині XVII ст. суспільно-політична ситуація в Україні зумовлювалася такими головними чинниками: по-перше, перебуванням її земель у складі різних великих утворень з досить агресивно настроєними урядами щодо сусідів, намаганням швидко підкорити своїй владі українців; по-друге, довготривалою, виснажливою, як з погляду матеріальних ресурсів, так і людських втрат, війною; по-третє, кривавою

міжусобицею старшинських угруповань і відсутністю в гетьманського правління фактично на всіх етапах його існування більш-менш чіткої програми з національного питання, яка б повною мірою передбачала незалежний статус і розвиток корінної спільності; по-четверте, вироблені протягом тривалого часу і усвідомлені автохтонним населенням традиції певного демократизму (система виборності, схильність до самоуправління тощо). Особливістю стало й те, що територіальні межі розселення основної маси етносу, як правило, не збігалися з державними кордонами, котрі не один раз зазнавали змін і уточнень.

Могутній поштовх для становлення автономного, порівняно самостійного в багатьох відношеннях регіону, в певному розумінні ядра майбутньої національної держави, дала Визвольна війна. Саме вона відвела Наддніпрянщині найважливішу роль у державотворенні в Україні, а Дніпро перетворила в найголовнішу комунікаційну артерію українців, відвела йому роль і політичного кордону, і регіонального рубежу.

На події в країні продовжувала неабияк впливати Запорозька Січ. Для більшості тогочасного суспільства, в тому числі й деякого з керівництва, вона залишалася взірцем державного устрою в загальнонаціональному масштабі. Тому-то не географічні фактори, а успіхи чи невдачі в боротьбі за етнічну цілісність і свободу безпосередньо позначалися на формуванні територіальних меж Української держави. При цьому одним з основних аспектів виступала зовнішньополітична діяльність гетьманського правління, і, насамперед, стосунки з шляхетською Польщею, султанською Туреччиною, ханським Кримом (а в зв'язку з цим освоєння так званого "Дикого поля", здобуття виходу до Чорного моря і т.д.).

Цікавим моментом в історії країни стало приєднання до неї частини білоруських земель (зокрема, Пінщини) за власним бажанням місцевих жителів. Цей факт свідчить про деякі закономірності в розвитку та спільні інтереси обох сусідніх етносів.

Характеризуючи загальні тенденції утворення української державної території, можна відзначити, з одного боку, її поступове "дрібнення", починаючи від перших спадкоємців Б.Хмельницького і закінчуючи П.Дорошенком й І.Самойловичем, а з другого, - перманентне прагнення керманічів до об'єднання в одних руках усіх українських регіонів. Сильно обмежувало державотворчі можливості гетьманів перебування західних областей у залежності від

іноземних поневолювачів (тим самим звужувався вихід на зарубіжжя). Проте, як би там не було, всупереч всім складностям і негативним явищам на середину 80-х років століття відбулося правове оформлення, а отже, міжнародне визнання кордонів України з Річчю Посполитою і Росією.

Нестабільність політичного становища, практично систематичні воєнні дії на українських землях спонукали місцевих жителів до періодичних міграцій як у самій республіці, так і за її межами. В другій половині XVII ст. в Україні проживали представники понад 20 народностей, але найчисленнішими серед них, безперечно, були українці, росіяни й білоруси. Спочатку найактивніше заселялися неосвоєні райони Ніжинщини, Стародубщини, Чернігівщини, дещо пізніше - Слобожанщини. Спостерігалось кілька хвиль масового переселення українців.

Кінець XVII - початок XVIII ст. готували молодій Українській державі нові тяжкі випробування.

ПРИМІТКИ

1. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. - К., 1959. - С.258, 282.
2. Касименко О.К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 - початку 1651 р. - К., 1965. - 430 с.
3. Ткач А.П. Складывание украинской государственности в период народно-освободительной войны 1648-1654 гг. // Київський держуніверситет ім. Т.Г.Шевченка. Наукові записки. - К., 1954. - Т.13. - Вип.5. - С.17-34.
4. Юшков С.В. История государства и права СССР. - М., 1961. - Ч.1. - С.394-395.
5. Апанович О.М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // Укр. іст. журн. - 1965. - № 12. - С.37.
6. Бойко І.Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // Укр. іст. журн. - 1968. - № 8. - С.27-32.
7. Історія Української РСР. - К., 1979. - Т.2. - С.74; История государства и права Украинской ССР. - К., 1987. - Т.1. - С.139.
8. Брайчевський Михайло. Співдоповідь // Літ. Україна. 1989. 12 жовт.

9. Див.: *Смолій В.А., Гуржій О.І.* Як і коли почала формуватися українська нація. - К., 1991; *Смолій Валерій, Степанков Валерій.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. - К., 1992; *Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали других Всеукраїнських читань).* - Черкаси, 1992; та ін.
10. *Kononenko Konstantyn.* Ukraine and Russia: A History of the Economic Relations between Ukraine and Russia (1654-1917). - Milwaukee-Wisconsin, 1958. - 258 p.
11. *Chirovsky Nicholas.* Old Ukraine: It's socio-economic history prior to 1781. - Madison (New Jersey), 1963. - 432 p.
12. *Allen W.E.D.* The Ukraine: A History. - New York, 1963. - XVI + 404 p.
13. *Mackiw Theodore.* Prince Mazepa, Hetman of Ukraine in contemporary English publications 1687-1709. - Chicago, 1967. - P.13, 23.
14. *Basarab John.* Periaslav 1654: A Historiographical study. - Edmonton, 1982. - 322 p.
15. *Дорошенко Дмитро.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. - Нью-Йорк, 1985. - 712 с.
16. Див.: *Ганусенко І.М.* Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря. - К., 1966. - С.14-147.
17. *Терлецький Омелян.* Історія Української держави. - Львів, 1924. - Т.II. Козацька доба. - С.3.
18. Див.: *Савич А.А.* Деулинское перемирие 1618 г. // Уч. зап. Москов. пед.ин-та. - М., 1939. - Т.4. - Серия историч. - Вып.2.
19. Переписка между Россиею и Польшею в государство царя Михаила Федоровича // Чтения Общества истории и древностей российских при Московском ун-те. (далі: Чтения ОИДР).- 1862. - Кн. IV. - Отд. II. Материалы отечественные. - С. 29; Сказания польского историка Кoberжицкого о походах польского короля Сигизмунда и королевича Владислава в Россию // Сын Отечества, 1842. - Кн.5. - С.20 (Окремий відбиток).
20. Переписка между Россиею и Польшею... - С.34-39.
21. *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України. - Львів, 1991. - С.229.
22. Переписка между Россиею и Польшею... - С.49-51.
23. *Сташевский Е.* Смоленская война 1632-1634. Организация и состояние московской армии. - Киев 1919; *Поршнев Б.Ф.* На

- путях к Поляновскому миру 1634 г. // Международные отношения. Политика. Дипломатия XVI-XX вв. - Сб. статей. - М., 1964. - С.512-537; *Kotłubaj E.* Odsiecz Smoleńska i pokój Polanowski. Kraków, 1858; *Czermak W.* Wojna Smoleńska z r. 1633-34 w świetle nowych źródeł. Studya historyczne. - Kraków, 1901; *Godziszewski W.* Polska a Moskwa za Władysława IV. Kraków, 1930; та ін.
24. Договорная окончательная грамота у речки Поляновки // Отечественные записки. - СПб., 1836. - Т.41. - С.70-71.
 25. Там же.
 26. Там же. - С.210-212.
 27. Там же. - С.214-215.
 28. Дворцовые разряды. - СПб., 1851. - Т.2 (С 1628 по 1645). - С.880-881.
 29. Акты, относящиеся к Малороссии. Сообщил В.И.Холмогоров // Чтения ОИДР. - М., 1885. - Кн.ІІ. - Отд.І. Материалы исторические. - С.5.
 30. Див.: *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. - Харків, 1990. - С.20-24.
 31. Переписка между Россиею и Польшею... - С.131.
 32. Див.: *Багалей Д.И.* Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства. - М., 1887. - С.155.
 33. Переписка между Россиею и Польшею... - С.129-131.
 34. *Василенко М.П.* Територія України XVII віку / Розвідка з історії права // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І.Багалія (Збірник істор. - філолог. відділу УАН. - № 51). - К., 1927. - С.112.
 35. *Jakuba Michałowskiego wojakiego lubelskiego a później kasztelana Bieckiego Księgo pamiętnicna z rękopisma będącego własnością L.H. Morsztyna.* - Kraków, 1964. - S. 130.
 36. Документы Богдана Хмельницкого. - Киев, 1961. - С.130.
 37. Акты ЮЗР. - СПб., 1861. - Т.3. - С.415-416; Історія України в документах і матеріалах. - К., 1941. - Т.ІІІ.: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569-1654 роки). - С.186.
 38. *Крип'якевич Іван.* Студії над державою Богдана Хмельницького: ІХ. Держава Богдана Хмельницького (Загальні уваги) // "ЗНТШ". - Т.СІІ. - С.135.
 39. Історія України в документах і матеріалах. - Т.ІІІ. - С.185.

40. Реестра всего войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром... - М., 1875. - 337 с.
41. Там же. - С.107-130.
42. Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького: III. Державні межі // ЗНТШ. - Т.СХХХХІV-СХХХХV. - С.109; Крип'якевич І. Адміністративний поділ України 1648-1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. - К., 1966. - Вип.2. - С.124.
43. Реестра всего войска Запорожского... - С.155-180.
44. Див.: Крикун Николай. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. - Киев, 1992. - С.69-100.
45. Реестра всего войска Запорожского... - С.180-197; Grabowski Ambr. Ojcsyste spominki w pismach do dziejow dawnies Polski. - Krakow, 1845. - Т.І.- S.279.
46. Крип'якевич І. Адміністративний поділ України... С.137, 147.
47. ЦНБ АН України: ВР, ф.8, № 2681, арк.1-2.
48. Історія України в документах і матеріалах. - Т.ІІІ. - С.225.
49. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - Львів, 1991. - С.118.
50. Історія України в документах і матеріалах. - Т.ІІІ. - С.225.
51. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - С.118.
52. Ермоленко А.Ф. Украинско-молдавские взаимоотношения в период Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.: Автореф. дисс. ... канд.ист. наук. - Киев, 1949. - С.14.
53. Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького. // ЗНТШ. - Т.СХХХХІV-СХХХХV. - С.120.
54. Див.: Списки старшини на Україні й Білорусії XVII-XVIII ст. по полках // ЦНБ АН України: ВР, ф.2, № 18803-18813; ф.10, № 17584. - арк.13, 35.
55. Крип'якевич І.П. Історія України. - Львів, 1990. - С.181.
56. ЦНБ АН України: ВР, ф.2, № 15545-15548, 15550-15556, 15564-15570, 15573-15575.
57. Олійник Л.В. Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії (1654-1656 рр.) // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. - К., 1963. - С.32-52; Олейник Л.В. Совместная борьба украинского и русского народов против польско-шляхетской агрессии (1654-1667 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - Киев, 1964. - С.11-13.

58. Акты ЮЗР. - Т.3. - С.596.
59. Два письма Б.Хмельницкого к П.Сапеге, воеводе виленскому, гетману литовскому. // Киевская старина. - 1885. - № 1. - С.196-198.
60. Див.: Собрание государственных грамот и договоров. - М., 1828. - Ч.4. - С.1-14.
61. "Действия презелной и от начала поляков кривавшей небывалої брани Богдана Хмельницкого гетмана Запорожского с поляки... в граде Гадячу, трудом Григория Грабянки собранная и самобитних старожилов свидетельства утвержденная. Року 1710". - Киев, 1854. - С.145 (далі - Грабянка Григорий. Летопись).
62. Василенко М.П. Назв.праця. - С.122.
63. Крип'якевич І.П. Історія України. - С.182; Липинський В'ячеслав. Україна на переломі, 1657-1659 // Історичні студії та монографії. - Київ; Відень, 1920. - Т.3. - С.228-238.
64. Цит. за: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: В 3-х ч. - Изд. 4-е. - СПб.; Киев; Харьков, 1903. - С.17.
65. Mackiw Theodore. Prince Mazepa, Hetman of Ukraine in contemporary English publications 1687-1709. - Р.13.
66. Цит. за: Липинський Вячеслав. Україна на переломі. - С.184.
67. Єфименко О.Я. Історія українського народу. - Харків, 1922. - Вип.2. - С.300.
68. Див.: Акты ЮЗР. - СПб., 1863. - Т.4. - С.3.
69. Там же. - С.35-36.
70. Полонська-Василенко Наталія. Історія України. - Мюнхен, 1976. - Т.2: Від половини XVII сторіччя до 1923 року. - С.37.
71. Герасимчук В. До питання про статті Б.Хмельницького // ЗНТШ. - Т.С. - С.32-33.
72. ЦНБ АН України: ВР, ф.2, - № 15402-15403, арк.1-3, 8.
73. Там же, арк.9-13.
74. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. - Киев, 1908 - Ч.3. - Т.6. - С.362-369.
75. Див.: Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке: Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720: В 4 т. - (далі - Величко Самоил.

- Летопись. - К., 1842. - Т.1. - С.335-338); Будзиновський В. Гадацькі постулати і гетьман І.Виговський. - Львів, 1907; Герасимчук В. Виговщина і Гадацький трактат. - Львів, 1909 (Видрук ЗНТШ. - Т.88).
76. ЦНБ АН України: ВР, ф.2, № 2095, арк.1.
 77. Там же, арк. 2 зв.
 78. Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. - Варшава, 1934. - С.57.
 79. Акты ЮЗР. - Т.4. - С.256-257.
 80. Акты ЮЗР. - СПб., 1892. - Т.15. - С.324.
 81. Там же. - С.324-325.
 82. Акты ЮЗР. - Т.4. - С.267.
 83. Там же. - С.268 (підкреслено нами).
 84. Величко Самоил. Сказание о войне козацкой с поляками. - Киев, 1926. - С.239.
 85. ЦНБ АН України: ВР, ф.1, № 54483 (32), арк.65-125; Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. - М., 1858. - Ч.1. - С.128-154, 217 і далі.
 86. Балабушевич Т.А. Територіальні межі правобережних козацьких полків (друга половина XVI - початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України: Зб. наук. праць. - К., 1991. - С.28-29.
 87. Источники малороссийской истории. - Ч.1. - С.124.
 88. Акты ЮЗР. - СПб., 1867. - Т.5. - С.15.
 89. ЦНБ АН України: ВР, ф.2, № 15408, арк.4.
 90. Там же, арк.5.
 91. Там же. - № 15407. - Арк. 7-8.
 92. Там же, - арк.18-23.
 93. Источники малороссийской истории. - Ч.1. - С.128-139; Полное собрание законов Российской империи. - Изд. 1-е. - СПб., 1830. - Т.1. - № 368 (далі - ПСЗ).
 94. Власовський І. Нарис історії української православної церкви. - Нью-Йорк, 1956. - Т.2. - С.318; Митрополит Іларіон. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви. - Вид. 2-е. - Вінніпег, 1982. - Т.2. - С.215.
 95. Акты ЮЗР. - Т.6. - С.16.
 96. Источники малороссийской истории. - Ч.1. - С.142-143, 147.
 97. Архив ЮЗР. - Киев, 1883. - Ч.1. - Т.6. - С.78-79.

98. Источники малороссийской истории. - Ч.1. - С.148, 149.
99. ЦНБ АН України: ВР, ф.2, № 1481, арк.1-4.
100. Акты ЮЗР. - Т.6. - С.53.
101. ЦНБ АН України: ВР, ф.2, № 15422, арк.124, 139 а.
102. Там же, № 15419, арк.1.
103. ПСЗ. - Т.1. - С.657-675.
104. *Величко Самоил*. Летопись. - Киев, 1851. - Т.2. - С.134.
105. *Волк-Карачевский В.В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. - Киев, 1899. - С.142.
106. ЦНБ АН України: ВР, ф.2, № 15422, арк.26.
107. Там же, арк.48.
108. Там же, арк.58, 60, 61.
109. Там же, арк.70.
110. Там же, № 2095, арк.2.
111. *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. - К., 1929. - Вип.6. - С.419.
112. Акты ЮЗР. - СПб., 1877. - Т.9. - С.167; Источники малороссийской истории. - Ч.1. - С.209-210.
113. ЦНБ АН України: ВР, ф.2, № 1497, арк.1-2.
114. *Слабченко М.Е.* Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк). - Одесса, 1909. - С.28.
115. Источники малороссийской истории. - Ч.1. - С.218.
116. *Василенко М.П.* Територія України XVII віку. - С.126.
117. ПСЗ. - Т.2. - № 854, 864, 916.
118. ЦНБ АН України: ВР, ф.2, № 13518-13635, арк.75-79.
119. ПСЗ. - Т.2. - № 1183.
120. Там же. - № 1186.
121. ЦНБ АН України: ВР, ф.1, № 58246 (62/1), арк.20 зв. - 25.
122. *Терлецький Омелян*. Назв. праця. - С.5, 46.
123. *Копчак С.І.* Населення Українського Прикарпаття (Історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період. Львів, 1974. - С.42-44.
124. *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. - К., 1970. - С.74; *Стрішенець М.М.* Чисельність населення Київського і Чернігівського воєводств в першій половині XVII ст. // Демографічні дослідження. - К., 1982. - Вип.6. - С.93; *Кіку І.О.* Актові книги як джерело до

- вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. - К., 1985. - Вип.11. - С.38; *Крикун М.Г.* Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник. - К., 1971. - Вип.1. - С.132-133 та ін.
125. *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. - С.93-95, 236-246; *Шевченко Ф.П.* Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII-XVIII ст. (Доповіді радянської делегації. V Міжнародний з'їзд славістів. Софія, вересень 1963 р.) - К., 1963. - С.8.
 126. *Шекера І.М.* Основні етапи розвитку формування етнічної території української народності в період зрілого феодалізму // Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. - К., 1990. - С.73.
 127. *Кулиш П.* Материалы для истории воссоединения Руси. - М., 1877. - Т.1. - С.295.
 128. ЦНБ АН України: ВР, ф.2, № 1475, арк.1.
 129. Там же, № 15422, арк.58, 60, 61.
 130. Там же, арк.70.
 131. Там же, арк.51.
 132. Історія Києва: У 3-х т. 4-х кн. - К., 1986. - Т.2: Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. - С.12.
 133. ЦНБ АН України: ВР, ф.2, № 15401-15407, арк.1-11.
 134. *Величко Самоил.* Летопись. - Т.2. - С.355-356.
 135. *Борисенко В.Й.* Територія й населення України в другій половині XVII ст. // Українська народність... - С.93.
 136. *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. - Харьков, 1964. - С.113.
 137. Див.: *Срезневский И.И.* Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины. - Харьков, 1839; *Багалей Д.Й.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. - М., 1887; *Щербина Ф.* Крестьянское хозяйство по Острогожскому уезду. - Воронеж, 1887; *Петров Н.* К истории колонизации Слободской Украины // Киев. Старина, 1888. - № 4, 5. *Юркевич В.* Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. - К., 1932; *Слюсарский А.Г.* Указ. соч. - С.88-109.
 138. ЦНБ АН України: ВР, ф.2, № 1508, арк.9 зв. - 10.

139. ПСЗ. - Т.1. № 268; Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. - Харьков, 1886. - Т.1. - С.44-49.
140. ЦНБ АН України: ВР, ф.2, № 1491, арк.1.
141. Там же, № 1508, арк.10-15.
142. Там же, № 1486, арк.2 зв. - 3.
143. Там же, арк.3.
144. Там же, № 1498, арк.1.
145. Там же, № 1492, арк.1 - 2 зв.
146. Там же, № 1499, арк.1 зв. - 2; № 1502, арк.4,
147. Там же, № 1505, арк.3 зв. - 11.
148. Там же, № 1521, арк.1.
149. Там же, № 1486, арк.4 зв.
150. Там же, № 1490, арк.2 зв.
151. Там же, № 1487, арк.1-3.

З М І С Т

Вступ	3
1. Держава Б.Хмельницького в територіальному відношенні	6
2. Державна територія наприкінці 50-х - у 80-х роках	22
3. Демографічна ситуація в другій половині XVII ст.	38
Висновки	46
Примітки	48

Підписано до друку 29.01,93 Формат 60х84 1/16
Ум.друк.арк. 3,25 Обл.-вид.арк. 3,5
Тираж 200 Зам. 71 1993 р. Ціна договірна.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського,4

